

De bevolking van de stad Veurne in de 17e-18e eeuw

Inleiding

In 1963 werd onze studie *De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17e en de 18e eeuw* door de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, in haar reeks *Verhandelingen, Klasse der Letteren* n° 49 uitgegeven.

In deze studie verzamelden wij alle directe gegevens betreffende de plattelandse bevolking van Veurne-Ambacht en volgden wij aan de hand van de nog voorhanden zijnde parochieregisters, de evolutie van de geboorten, huwelijken en overlijdens. In de hoop tot een verdieping van het inzicht in de demografische problemen van de 17e en de 18e eeuw bij te dragen bestudeerden wij de wisselwerking tussen de verschillende demografische verschijnselen (geboorten, huwelijken en overlijdens) en de invloed van de economische factoren, zoals de duurte van de levensmiddelen, op de verschillende demografische curven. In onderhavige studie hebben wij gepoogd hetzelfde programma te verwezenlijken voor een kleine stad, n.l. Veurne, de hoofdplaats van het hierboven genoemde plattelandse district.

Sinds het verschijnen in 1948 van de studie van Professor Dr. Hans Van Werveke «De curve van het Gentse Bevolkingscijfer in de 17e en de 18e eeuw», zijn in ons land meerdere publicaties over de stedelijke bevolking verschenen. De meeste dezer publicaties schenken evenwel weinig of geen aandacht aan de meer specifieke demografische problemen. Een gelukkige uitzondering hierop is wel het werk

van E. Hélin «*La démographie de Liège aux XVIIe et XVIIIe siècles*»¹.

Dat Hélin, hoe grondig zijn studie ook is, er niet in geslaagd is alle problemen op te lossen die zich in verband met de stedelijke bevolking stellen is geen verwijt. De historicus wordt steeds beperkt in zijn mogelijkheden door de bronnen waarover hij kan beschikken. En het is nu eenmaal zo dat het aantal, de betrouwbaarheid en de aard van de bronnen waarover de historische demografie kan beschikken, van plaats tot plaats, en van stad tot stad varieert. Deze laatste overweging rechtvaardigt de demografische studie van een kleine stad waarmee wij uitpakken.

Veurne, een stadje van ongeveer 7500 inwoners, gelegen in de provincie West-Vlaanderen, op nauwelijks 20 klm. van de Franse grens en op 5 klm. van de zee, heeft een langgerekte vorm in oost-west richting. Alleen de oude stadskern, ontstaan rond het door Boudewijn I opgerichte castrum en begrensd door de Oude Vestingstraat, de Karel Coggelaan, de Lindendreef, de Peter Benoitlaan, de Daniël De Haenelaan en de Astridlaan, heeft een sterk geconcentreerde bebouwing.

Ten noorden en ten oosten, in de onmiddellijke omgeving van de stadskern ontstonden twee nieuwe wijken. Naar het westen en het zuiden toe treft men hoofdzakelijk lintbebouwing aan. Buiten genoemde kernen is de bewoning zeer schaars. Het landbouwareaal te Veurne is dan ook zeer hoog, 79,7 % van de totale oppervlakte².

Veurne — en dit verklaart zijn bijzondere structuur — is in 1819 ontstaan uit de samenvoeging van verschillende administratieve eenheden: de stad Veurne en de plattelandse parochies Veurne Bewesterpoort³, Veurne Beosterpoort en 's Heerwillemskapelle. In kerkelijk opzicht behoorden deze omschrijvingen, met uitzondering van 's Heerwillemskapel-

1. Koninklijke Academie van België, Verhandelingen, Klasse der Letteren, verzameling in -8°, tweede reeks, 1963.

2. O. Vanneste, J. Theys, *Veurne. Een economische studie*, Brugge 1964, pp 46-47.

le, tot de drie kerkelijke parochies van Veurne: St.-Niklaas, St.-Denijs en St.-Walburga. Alhoewel de St.-Denijskerk vanaf 1705 niet meer gebruikt werd ⁴ bleef de parochie bestaan tot in 1802. In genoemd jaar werd ze verdeeld onder St.-Walburga en St.-Niklaas ⁵.

Einde 12de eeuw wordt Veurne vermeld onder de steden die deel uitmaakten van de Londense Hanze. Het is waarschijnlijk dat de gildeleden, zoals in andere Vlaamse steden, zich hoofdzakelijk met de laken- en wolhandel bezighielden. De crisis in de Engels-Vlaamse betrekkingen die omstreeks 1270 een aanvang nam en een einde stelde aan de Vlaamse actieve handel op Engeland, remde de stad in zijn verdere ontwikkeling.

Alhoewel een paar schaarse inlichtingen bewijzen dat de stad in de 13e eeuw een eigen lakenindustrie had, staat het vast dat deze industrie er slechts een heel geringe ontwikkeling kende. Reeds in de 13e-14e eeuw is er sprake van een uitwijking van de stadsbevolking naar het platteland. In het begin van de 15e eeuw werd het laken nodig voor de ceremonieklederen van de stadsmagistraat te Ieper of te Brugge aangekocht. De opeenvolgende pogingen van de magistraat van de stad om de lakennijverheid te doen herleven (15e eeuw) of de saainijverheid binnen Veurne te vestigen (16e eeuw) waren even zoveel mislukkingen ⁶.

Veurne had in de 15e-16e eeuw een desolaat uitzicht. In de akte waarbij Karel de Stoute de toelating gaf het aantal schepenen van de stad van twaalf op acht te brengen, lezen wij de weinig bemoedigende woorden «icelle nostre ville est apparente et tailler d'aller du tout a ruyne, désolacion et

3. In 1931 werd 246 ha van deze omschrijving aan de gemeente Adinkerke afgestaan.

4. F. De Potter, E. Ronse, P. Borre, *Geschiedenis der Stad en Kastelnij Veurne*, 2 delen, Gent 1873, dl. II, p. 293.

5. *Inventaris van het archief der St.-Walburgakerk te Veurne*, 1958, p. 9, hst. VI, 2.

6. D. Dalle, *Pogingen tot heropbeuring van de wolnijverheid te Veurne (15e-17e eeuw)*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudbeidkunde te Gent*, n.r., dl. XIII-1959, pp. 77-86.

dépopulacion, veu que en icelle n'a quelque cours de marchandise ou passage». En dit beeld was geenszins overdreven. Men had de bouw van de gotische St.-Walburgakerk — het koor dateert van de 13e eeuw — moeten onderbreken, de benedenverdieping van de westelijke torenpartij, in de 14e eeuw begonnen, bleef onafgewerkt ⁷. De meeste openbare gebouwen waren bouwvallig: «een out ende slecht landhuys», «een caduck vleeshuus», een stadhuis «toute usée et en ruyne». Het nieuwe stadhuis dat in 1445 klaar kwam en in 1530 vergroot werd ⁸, was de enige uiting van de levensdrang van het oude Veurne. Het was in deze periode ook dat Edward de Dene (Brugge 1505 - ca. 1578) zijn «Langhen Adieu» dichtte, waarin hij de bewoners van Veurne de spotnaam «slapers» schonk.

Maar Veurne zou herleven. Tot een heropflakkering van de economische bedrijvigheid kwam het niet, maar door het toehalen van de banden tussen stad en platteland — in 1586 werd de magistraat van de stad en van de kasselrij in een enkel bestuur samengesmolten — werd Veurne het hart van Veurne-Ambacht en profiteerde het mee van de economische voorspoed van het platteland.

In de 17e-18e eeuw kende de landbouw in het Veurnse twee perioden van economische hoogconjunctuur, van elkaar gescheiden door een langdurige depressie van omstreeks 1650 tot 1750. In bedoelde perioden groeide Veurne uit tot het historisch stadje dat wij thans kennen.

De meeste historische gevels en gebouwen te Veurne — en Veurne is na Brugge in West-Vlaanderen, de stad met het grootste aantal merkwaardige gevels en gebouwen — dateren uit de eerste helft van de 17e eeuw (1596-1636). Meerdere van die gebouwen, het stadhuis, het gerechtshof, het vleeshuis en de hoge wacht, werden gebouwd met de gelden uit de kasselrijkas. Tussen 1650 en 1750 werd te Veurne weinig of niet gebouwd. Met de herleving van de

7. Torenruïne in het stadspark.

8. Het Spaans Paviljoen.

landbouweconomie in de tweede helft van de 18e eeuw, hernam de bouwijver te Veurne, meerdere herenhuizen en het statige St.-Janshospitaal werden alsdan opgetrokken ^{8b18}.

De ontleding van de beroepsstructuur van de stedelijke bevolking in 1796 toont duidelijk aan dat Veurne een klein provinciestadje (2522 inwoners) gebleven was en dat er geen enkele nijverheid tot ontwikkeling kwam. Het was een administratief centrum en terzelfder tijd een bevoorradingscentrum voor de plattelandse bevolking die er zijn inkopen deed en er tenslotte ging rentenieren ⁹.

Alhoewel het bevolkingscijfer van de stad vandaag rond 7500 eenheden schommelt, is Veurne een stedelijk centrum met een verzorgende functie in een overwegend agrarisch gebied gebleven ¹⁰.

De directe gegevens betreffende het bevolkingscijfer van Veurne-stad.

De telling van 1688.

In onze vroegere studies ¹¹ maakten wij meermaals gewag van het besluit van 24 april 1688 waarbij de belasting op het graan, in het gedeelte van Vlaanderen dat tussen 1668 en 1713 bij Frankrijk ingelijfd was, omgezet werd in een hoofdelijke belasting van 6 stuivers per seizoen en per persoon en tevens een volkstelling bevolen werd die de basis zou vormen voor de vaststelling van de door ieder dorp op te brengen som.

^{8bis}. Niet alleen te Veurne kende het bouwbedrijf, als gevolg van de economische herleving, een grote activiteit. E.H. Vandermeulen «Historie van den oorloge van 1794 betrekkelijk tot Westvlaanderen» (S.A.V.) wijst er eveneens op: «Men bouwde te Roesbrugge en selfs in de prochiën huysen die in de groote steden niet en zouden veraght zijn. Alle pastoors praemden de thiendeheffers van hun nieuwe woonsten te bouwen van twee stagiën, immers hotels...».

⁹. D. Dalle, *De bevolking van de stad en van de kasselrij Veurne in 1796*, in, *Album Archivaris Jos. De Smet*, 1964, pp. 121-146, p. 139.

¹⁰. O. Vanneste, J. Theys, *a.w.*, pp. 161-165.

¹¹. D. Dalle, *De bevolking van Veurne-Ambacht...*, p. 13 en p. 46; D. Dalle, *De volkstellingen te Veurne en in Veurne-Ambacht op het einde van de zeventiende eeuw*, in *Handelingen Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1955, pp. 1-34, p. 24.

Wij vonden enkel de verzamelstaat van bedoelde telling terug. Ze vermeldt voor de stad Veurne, 2712 inwoners ¹². Dit cijfer benadert een door De Potter ¹³ voor 1686 opgegeven aantal (2650).

In de telling van 1688 wordt de bevolking als volgt ingedeeld ¹⁴:

Niet behoeftige bevolking				Behoeftige bevolking			
+ 10 j.	1 à 10 j.	— 1 j.	Tot.	+ 10 j.	1 à 10 j.	— 1 j.	Tot.
1784	534	132	2450	166	91	5	262
72,9 %	21,8	5,3	100,0	63,4	34,7	1,9	100,0
<i>Algemeen totaal</i>							
+ 10 j.	1 à 10 j.	— 1 j.	Tot.				
1950	652	137	2712				
72,0	23,0	5,0	100				

Zoals in de plattelandse gemeenten in het Veurnse en in het Ieperse is het percentage kinderen bij de behoeftige bevolking aanzienlijk hoger dan bij de niet-behoeftige bevolking ¹⁵. De stadsbevolking heeft wel een enigszins oudere structuur dan de plattelandse bevolking (28 % kinderen tegenover 30 % op het platteland).

De telling van 1693.

In 1693 werd Louis Janssens door de magistraat van de stad en de kasselrij opgedragen de bevolking van de stad te tellen. Hij telde 1916 inwoners, waarvan 459 jonger dan 10 jaar. Wij publiceerden de telling waarop deze gegevens steunden in een vroegere studie ¹⁶. In deze telling werd de behoeftige bevolking niet opgenomen.

In onze vroegere studie wezen wij er reeds op dat het

12. De kloosterbevolking werd niet opgenomen.

13. D. Dalle, *De volkstelling van 1697 in Veurne-Ambacht en de evolutie van het Veurnse bevolkingscijfer in de 17de eeuw*, in *Handelingen van het genootschap voor Geschiedenis, Société d'Emulation, te Brugge*, 1953, pp. 97-130 en 1954, pp. 18-54, p. 54.

14. D. Dalle, *Volkstellingen einde zeventiende eeuw*, bijlage 2.

15. Vgl. a.w. p. 5 en D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, p. 46-47.

16. S.A.V., bundel 320.

percentage kinderen (24,7) in deze telling opgenomen, lager lag dan in 1688. Dit kan er wel op wijzen dat enkele gezinshoofden, door een valse aangifte gepoogd hebben de belasting te ontduiken. Zekerheid hieromtrent hebben wij niet. Het lagere percentage kan ook het gevolg zijn van een grotere kindersterfte tijdens de sterftecrisis 1689-1693.

Bij de vergelijking van het aantal niet-behoeftigen in 1693 en 1688 moet men er rekening mee houden dat met het oog op de verdediging van de stad, op één uitzondering na, alle huizen staande tussen de stadswallen en de palen van de stad, in december 1692 afgebroken werden ¹⁷.

In 1688 bedroeg de gemiddelde bezetting per 100 bewoonde huizen berekend voor de stad en zijn banmijl, 590 personen. Nemen wij een even sterke bezetting der woningen aan voor de stad en zijn banmijl, dan zouden in 1688, 2372 personen binnen de stadswallen gewoond hebben, waarvan ongeveer 2144 niet-behoeftigen ¹⁸. In 1693 werden slechts 1861 ¹⁹ niet-behoeftigen geteld. Dit betekent tussen beide data een bevolkingsvermindering van ongeveer 13 % ²⁰. Deze bevolkingsvermindering is het resultaat van het samenspel van verschillende factoren: deficitair natuurlijk accrescijfer ²¹, vlucht van een gedeelte van de bevolking, de inwijking vanuit de banmijl en vanuit het omliggende. De voorhanden zijnde documenten laten niet toe deze verschillende elementen tegenover elkaar af te wegen.

De tellingen van het Franse hoofdbestuur.

Volgens de door het Franse hoofdbestuur uitgevoerde

17. D. Dalle, *Volkstellingen einde 17e eeuw*, bijlage 4. In de telling van 1688 worden 459 huizen opgegeven. Volgens de gegevens betreffende de belasting op de huizen te Veurne (1689 - zie verder blz. 11) stonden in het stadscentrum 402 huizen. Uit de vergelijking van beide reeksen gegevens leiden wij af dat een vijftigtal huizen afgebroken werden.

18. Het percentage behoeftigen bedroeg in 1688, 9,6.

19. Kloosterlingen niet meegerekend.

20. Dit is slechts een benadering. Het kan inderdaad dat het aantal behoeftigen dat aan de belasting op het graan ontsnapte, in 1693 groter was dan in 1688.

21. Sterftecrisis 1689-1693.

tellingen telde de stad 2243 inwoners in 1794 ²², 2522 in 1796. In onze studie *De bevolking van de stad en van de kasselrij Veurne in 1796* gaven wij een uitvoerige bespreking van deze telling.

Benevens de volkstellingen beschikken wij voor de stad Veurne over een reeks documenten die, alhoewel zij moeilijk kunnen gebruikt worden om de bevolkingssterkte van de stad te meten, een schat aan inlichtingen bevatten omtrent de stadsbevolking.

Catalogus in pachate confitentium, anno 1656.

Achteraan in het overlijdensregister van de parochie St.-Denijs ²³ wordt het aantal parochianen vermeld dat tussen Palmzondag en de zondag na Pasen zijn paasbiecht sprak. Dit waren er 488. Aangezien ook niet-communicanten ouder dan 7 jaar aan de paasbiecht onderworpen waren, betreft het hier de bevolkingsgroep ouder dan 7 jaar.

Ommestellinghe ten laste van alle de communicanten der prochiën van Ste Nicolais ende Ste Denis voor den jaere 1726 ²⁴.

Ingevolge besluiten van 5 en 29 juli 1725 werden alle communicanten van genoemde parochies, volgens hun vermogen ²⁵, tot het betalen van een geldelijke bijdrage verplicht. Uit de gegevens van de «ommestellinghe» blijkt dat de 1158 communicanten die genoemde parochies telden, als volgt over de verschillende parochies verdeeld waren:

22. D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, bijlage VII.

23. Stadhuis Veurne, Parochieregister n° 30. Pridie palmarum 17, ipsa palmarum dominica 91, feria 2^a post palm. 3, feria 4^a post palm. 4, feria 5^a post palm. 49, sabbatho santo m. 21, sabbatho santo vesperi 32, ipso paschatis 125, feria 2^a paschatis 70, feria 3^a paschatis 20, feria 4^a paschatis 1, sabbatho 1, Dominica in albis 40, Apud norbertinos aut capucinos 14.

24. Archief Dekenij Veurne, 156.

25. Hiertoe werd de bevolking in vier klassen ingedeeld. De bijdrage werd als volgt bepaald: Klasse I 24 st./persoon, Klasse II, 16 st./persoon, Klasse III 8 st./persoon, Klasse IV 4 st./persoon.

a. Bewesterpoort (buitenparochie).

b. Beoosterpoort (buitenparochie).

BEVOLKING VAN VEURNE

57

<i>St.-Niklaas</i>	Stadskern	B.W.P. (a)	B.O.P. (b)	Tot.	%
Kl. I	61	—	—	61	7,6
Kl. II	138	84	19	241	30,3
Kl. III	141	24	32	197	24,8
Kl. IV	207	58	32	297	37,3
	547	166	83	796	100,0
	% 68,7	20,8	10,5	100,0	
<i>St.-Denijs</i>					
Kl. I	22	—	—	22	6,1
Kl. II	108	21	—	129	35,6
Kl. III	61	5	—	66	18,2
Kl. IIII	134	11	—	145	40,1
	325	37	—	362	100,0
	% 89,8	10,2	—	100,0	
<i>Totaal</i>					
Kl. I	83	—	—	83	7,2
Kl. II	246	105	19	370	31,9
Kl. III	202	29	32	263	22,7
Kl. IV	341	69	32	442	38,2
	872	203	83	1158	100,0
	% 75,3	17,5	7,2	100,0	
<i>Huisgezinnen</i>	391		95	486	

De indeling van de bevolkingsgroep volgens burgerlijke stand ziet er als volgt uit ²⁶:

<i>Stadskern</i>	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	Tot.
Kl. I	21	21	5	13	8	15	—	—	83
Kl. II	90	90	16	25	10	15	—	—	246
Kl. III	76	76	8	24	7	11	—	—	202
Kl. IV	69	69	9	27	11	3	36	117	341
	256	256	38	89	36	44	36	117	872
	% 29,4	29,4	4,4	10,2	4,1	5,0	4,1	13,4	100,0

26. De gegevens betekenen : I gehuwde mannen, II gehuwde vrouwen, III weduwnaren en alleenstaande mannen, IV weduwen en alleenstaande vrouwen, V zonen, VI dochters, VII knechten, VIII meiden.

Buitenparochies.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	Tot.
Kl. I	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Kl. II	47	47	4	2	11	13	—	—	124
Kl. III	22	22	4	3	2	8	—	—	61
Kl. IV	18	18	2	1	1	1	33	27	101
	87	87	10	6	14	22	33	27	286
%	30,4	30,4	3,5	2,2	4,9	7,7	11,5	9,4	100,0

Het percentage mannen en vrouwen dat in huwelijksverband leefde is in beide omschrijvingen, stadskern en buitenparochies, van dezelfde orde van grootte. Opvallend is het hogere percentage weduwen en alleenstaande vrouwen in de stad. Op de 89 eenheden die deze groep in de stad omvat, zijn er 34 d.i. 38 % alleenstaande vrouwen tegenover slechts 1/6 in de buitenparochies. Dezelfde toestand doet zich trouwens voor in 1796 ²⁷.

Het percentage kinderen (communicanten) is in de stad lager dan in de buitenparochies. Op te merken valt dat zowel in de stad als in de buitenparochies — wij schakelen bij onze berekening het dienstponeel uit — het percentage kinderen (communicanten), in de hogere klassen hoger ligt dan in de lagere klassen. Het vastgestelde verschil is te verklaren door het feit dat het dienstponeel in de lagere klassen aangeworven wordt.

In de stad wordt gemiddeld 0,39 dienstponeel per gezin te werk gesteld tegenover 0,63 per gezin in de buitenparochies. Per vermogensklasse bedraagt de coëfficiënt:

	Stad			Buitenparochies		
	Vr.	M.	Tot.	Vr.	M.	Tot.
Kl. I	1,05	0,25	1,30			
Kl. II	0,43	0,15	0,58	0,49	0,57	1,06
Kl. III	0,10	0,05	0,15	0,04	0,20	0,24
Kl. IV	—	0,01	0,01	0,05	0,05	0,10

Zoals in 1796 ²⁸ is het percentage vrouwelijk dienstponeel in de stad groter dan op het platteland.

27. D. Dalle, *Volkstelling 1796*, p. 137.

28. *Ibidem*, p. 138.

Belasting op de huizen te Veurne.

Met het doel het nodige geld te vinden voor een buitengewone subsidie van 4500 Franse ponden, werden de inwoners van de stad Veurne vanaf 1701 tot 1713 belast op de pachtwaarde van het door hen betrokken huis. In een mededeling *Pachten en bevolkingsgroepen te Veurne in 1701*²⁹ bespraken wij de gegevens van de telling van de huizen, die, met het oog op de verdeling van genoemde belasting, uitgevoerd werd. Sindsdien vonden wij ook de registers der verdeling van de belasting voor de jaren 1705, 1708, 1709, 1711, 1712 en 1713 terug³⁰. Een belasting op de pachtwaarde van de huizen is in 1701 geen nieuwigheid te Veurne. Reeds in 1689 werden de bewoners van de stad op de waarde van het door hen betrokken huis belast³¹. De taxatie bedroeg alsdan 1/4 van de pachtwaarde van het huis.

In onze hoger vermelde studie deelden wij, op grond van de pachtwaarde van de huizen, de bevolking van Veurne, in drie klassen in. Hierbij werd slechts 10% van de bevolking tot de hoogste klasse gerekend. Met het oog op het demografisch onderzoek dat wij verder in deze studie zullen ondernemen, hebben wij gemeend tot een nieuwe klassenindeling te moeten overgaan, waarin het begrip hoogste klasse ruimer opgevat wordt.

Aangezien uit de vergelijking van de pachtwaarden in 1689 enerzijds en 1701 en volgende jaren anderzijds bleek dat de pachtprizen tussen beide data gestegen waren kwam

29. In, *Handelingen van het genootschap voor geschiedenis, Société d'Emulation, te Brugge*, XCII-3-4, 1955, pp. 140-149.

30. S.A.V., bundel 320.

31. S.A.V., bundel 320, *Compte que rend les bourghmrs, lanthouers, eschevins et ceurheers de la ville et chatellenie de Furnes, Pierre Ignace van Houcque escuyer, de la recepte qu'il a fait des contributions imposées sur les maisons et terres de la ville et banlieu de furnes, pour satisfaire a l'envoy desdittes contributions fait par le Sr. Chamora intendant du roy Catholique, à Gand le 26 avril 1689, conformément aux cahiers de tauxations faits par le magistrat de laditte ville et chatellenie de Furnes. In marge van het stuk: «cette taxation a esté faite au quart des loiés.» In 1701 op 1/10 van de pachtwaarde.*

het er op aan voor beide reeksen een indeling te vinden die een voldoende overeenkomst zou vertonen. De vergelijking van de pacht prijzen die het sterkst vertegenwoordigd zijn toont aan dat de pachtwaarde van de kleinere huizen (minder dan 5 pd. Vl. in 1689) tussen beide data verdubbelde, terwijl die van de grotere huizen slechts met 50 % verhoogde³². Hiermee rekening houdend kwamen wij tot volgende indeling :

Groep	1689			1701 ³³		
	Pachtwaarde	aantal	%	Pachtwaarde	aantal	%
I	— 8 pd. Vl.	135	38,1	— 10 pd. Vl.	165	40
II	8 — 14 pd. Vl.	138	34,4	10 — 20 pd. Vl.	147	36
III	14 pd. en meer	111	27,5	20 pd. en meer	97	24
Totaal		402	100,0		409	100

Uit onze studie over de *Pachten en bevolkingsgroepen in 1701* blijkt dat alle loonarbeiders, de enkele arbeiders van de textielnijverheid en 75 % van de gezinshoofden waarvan het beroep niet opgegeven is, een huis met een pachtwaarde lager dan 10 pd. Vl. betrokken. Het merendeel (61 %) van de adel en 40 à 50 % van de neringdoeners (brouwers, bakkers, molenaars, herbergiers en handelaars) bewoonden een huis met een pachtwaarde van meer dan 20 pd. Vl.³⁴. Hierop steunend menen wij dat de voorgestelde indeling verantwoord is. De overeenkomst tussen beide indelingen (1689 en 1701) blijkt niet alleen uit de voor iedere sociale klasse bekomen percentages maar ook uit de studie van 105 gezinshoofden die én in de lijst van 1689 én in deze van 1701 voorkomen. Hiervan behoren 59 % in

32. In 1701 had 26 % van de huizen een pachtwaarde van meer dan 20 pd. Vl. tegenover slechts 6,7 % in 1689. Slechts 12,5 % van de huizen had een pachtwaarde lager dan 5 pd. Vl. tegenover 25 % in 1689.

33. De verdeling voor de volgende jaren is als volgt :

	1705	1708	1709	1711	1712	1713
Kl. I	145 37%	137 36%	137 35%	147 37%	164 39%	150 37%
Kl. II	135 34%	135 35%	144 37%	146 37%	149 36%	149 37%
Kl. III	112 29%	110 29%	107 28%	103 26%	105 25%	98 26%
	392	382	388	396	418	397

34. D. Dalle, *a.w.*, p. 142, tabel II.

beide jaren tot dezelfde groep, 22 % is in een hogere, 19 % in een lagere klasse terechtgekomen. Twee derde van de gezinshoofden die zich opgewerkt hebben behoren tot de klasse der ambachtslui en neringdoeners ³⁵. Onder de gezinshoofden die in een lagere klasse terechtkwamen zijn er 30 % die in 1701 als weduwe vermeld worden en 30 % waarvan wij steunend op de huwelijksdatum, weten dat ze oud geworden zijn. De vastgestelde verschuivingen menen wij, kunnen geen aanleiding geven tot een herziening van de voorgestelde indeling.

De Demografische verschijnselen ^{35a}.

De trendlijn der geboorten (concepties) per oogstjaar.

Alhoewel de doopregisters slechts volledig zijn vanaf 1642 ³⁶ beschikken wij over voldoende gegevens om de evolutie van de conceptiecurve (zevenjaarlijkse reeksen) te schetsen tussen 1595 en 1790 ³⁷.

Steunend op de gegevens van de doopregisters van St.-Niklaas en van St.-Denijs mogen wij aanvaarden dat tussen 1595 en 1602 het aantal concepties toenam (45 %). Na laatstgenoemd jaar treedt een lichte daling in (18 %). In 1614 slaat de tendens weer om en volgt er een lange vloedperiode die haar maximum bereikt in 1642 (toename met 90 %).

Op geen enkel ogenblik zal in de loop van de hier beschouwde twee eeuwen (1595-1795) de conceptiecurve nog het peil van 1642 bereiken. Er valt evenwel op te merken dat tussen 1643 en 1697 de curve een zeer onregelmatig verloop vertoont en dat ze zowel in 1662 als in 1697

35. Metsers, timmerlui, kuipers, brouwers, herbergiers.

35a. De parochieregisters worden op het stadhuis bewaard.

36. Alleen het doopregister van de St.-Denijsparochie over 1695 ontbreekt.

37. Tussen 1595 en 1642 steunen wij op de gegevens van de parochieregisters van St.-Niklaas en St.-Denijs. Voor de periode 1583-1604 en 1624-1636 beschikken wij ook over de gegevens van de parochieregisters van St.-Walburga. Dit laat ons toe voor de periode 1627-1631 alle concepties in onze berekeningen op te nemen.

het peil van 1642 sterk benadert. Het verloop van de curve tussen genoemde data kunnen wij als volgt schetsen. Na de belangrijke inzinking tussen 1643 en 1651, stijgt de curve vrij sterk tot 1662. De daling die in 1663 intreedt wordt in 1669 onderbroken. In laatstgenoemd jaar start een vloedperiode die zich over 2 1/2 kortere golven ontwikkelt met steeds hoger liggende maxima 1673 (154,3), 1684 (156) en 1697 (168). De minima, 1669 (141), 1677 (141) en 1690 (140) liggen op hetzelfde niveau. Tussen 1698 en 1748 is de tendens dalend. Er ontwikkelen zich 2 1/2 golven met minima in 1706 (142), 1729 (129) en 1748 (105) en maxima in 1722 (159) en 1736 (139). De toppen van deze golven liggen telkens lager, de dalen telkens minder hoog.

In de tweede helft van de 18de eeuw is de algemene tendens van de conceptiecurve stijgend. Aanvankelijk is de stijging vrij zwak, daarna versterkt ze. Ook hier onderscheiden wij 2 1/2 golven waarvan de maxima, 1753 (114), 1767 (129) en 1788 (149) steeds hoger, de minima 1760 (106), 1779 (121), steeds minder laag liggen. Het maximum van 1788 ligt lager dan de maxima van 1642, 1662 en 1697. In *Demografische problemen in de Zuidelijke Nederlanden (17de en 18de eeuw)* ³⁸ vergeleek Prof. Dr. H. Van Werveke de evolutie van de geboortecurven te Gent, Mechelen en Antwerpen. Hij kwam tot het besluit dat wat betreft de bewegingen op lange termijn én de Mechelse én de Antwerpse curven een grote overeenkomst vertonen met de Gentse. In de drie gevallen «is er een stijging, die bij het begin van de 17de eeuw aanvangt, geleidelijk vermindert, en vóór 1700 in een daling overgaat, die pas in de tweede helft van de 18de eeuw weer in een stijging omslaat». Laatstgenoemde stijging doet zich te Mechelen en te Antwerpen later voor dan te Gent ³⁹. Hierbij merkt Prof. Van

38. In, *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie, Klasse der Letteren*, jg. XVII, 1955, n° 1.

39. H. Van Werveke, *a.w.*, p. 7.

Werveke op dat de Mechelse curven een minder regelmatig verloop kennen dan de Gentse ⁴⁰.

Ook de Brugse geboortecurve vertoont een opvallende overeenkomst met de Gentse zoals men kan opmaken uit de vergelijking met de door A. Wijffels gepubliceerde gegevens ⁴¹.

Om de geboortecurve van Veurne met hierboven genoemde curven te vergelijken groeperen wij onze gegevens per decennïën en verwerken wij de tienjaarlijkse gemiddelden tot grafieken (Grafiek I) :

1595-05	628 (alleen St.-Niklaas)		
1606-15	817 (St.-Niklaas (586) en St.-Denijs (231))		
1616-25	842 (St.-Niklaas (570) en St.-Denijs (272))		
1626-35	1240 (St.-Niklaas (839), St.-Denijs 350) en St.-Walburga (251).		
1636-45	1606	1716-25	1516
1646-55	1360	1726-35	1381
1656-65	1511	1736-45	1270
1666-75	1466	1746-55	1090
1676-85	1445	1756-65	1090
1686-95	1481	1766-75	1257
1696-05	1625	1776-85	1241
1706-15	1431	1786-95	1417

Alhoewel minder gevoelig, vertonen de grafieken der tienjaarlijkse gemiddelden een voldoende overeenkomst met onze curve der voortschrijdende gemiddelden. Op te merken valt dat het maximum van 1696-1705 enigszins hoger ligt dan het maximum van 1636-45, dit in tegenstelling met de curve der voortschrijdende gemiddelden waar het maximum van 1697 een ietsje lager ligt dan dit van 1642. Het verschil is evenwel niet belangrijk genoeg om de besluiten die wij op grond van de curve der voortschrijdende gemiddelden trokken te wijzigen. In tegenstelling met wat te Gent, te Mechelen en te Brugge vastgesteld wordt, hield de stijging van de geboortecurve reeds vóór 1650 op. De

40. *Ibidem*, p. 7 en grafieken geboorten.

41. A. Wijffels, *Het Brugse bevolkingscijfer in de XVIIde en XVIIIde eeuw*, in, *Revue Belge de Phil. et d'hist.*, 1958, pp. 1243-74.

depressie van 1646-55 (curve der voortschrijdende gemiddelden 1643-1651) noteren wij ook in de Mechelse curve. De stijging die vervolgens intreedt houdt te Mechelen aan tot het decennium 1676-85. In laatstgenoemd decennium bereikt de Mechelse curve haar hoogste punt, een punt dat trouwens merkelijk hoger ligt dan het maximum van 1636-1645. Te Veurne wordt de stijging reeds in 1666-75 onderbroken. De ingetreden daling duurt voort tot 1676-85. Het minimum dat alsdan bereikt wordt ligt minder laag dan het minimum van 1646-55.

Terwijl te Mechelen een depressie optreedt in 1686-95 stijgt te Veurne de curve gedurende twee decennia en bereikt ze in 1696-1705 een maximum dat zoals gezegd op ongeveer dezelfde hoogte ligt als het maximum van 1636-45. Na 1696-1705 treedt zowel te Mechelen en te Brugge als te Veurne een scherpe daling in. Te Gent treedt de daling reeds een decennium vroeger in.

De geboortecurve bereikt in de 18de eeuw haar laagste punt, te Gent in 1736-45, te Mechelen en te Antwerpen in 1756-65 en te Brugge en te Veurne in 1746-55, om na een ogenblik van stilstand in een stijging over te gaan.

In tegenstelling met wat wij te Gent, te Mechelen en te Antwerpen constateren wordt te Veurne en ook te Brugge, maar hier nauwelijks merkbaar, de daling in 1716-25 (Veurne) en in 1726-35 (Brugge) even onderbroken. Van de andere kant noteren wij noch te Brugge, noch te Veurne de naar boven gerichte spits van 1746-55, waarop Prof. Van Werveke voor Gent en Mechelen de aandacht vestigde ⁴².

De vergelijking van de hierboven besproken curven leert ons dat de regelmatige en vrij vlugge stijging van het aantal geboorten die in de eerste helft van de 17de eeuw in de Vlaamse steden waargenomen wordt, in Veurne reeds vóór 1650, in de grote steden pas in het laatste kwart van de 17de eeuw, afgebroken wordt. Op te merken valt dat in de grote steden in het derde kwart van de eeuw de stijging

42. H. Van Werveke, *a.w.*, p. 7.

van de geboortecurve duidelijk geremd wordt. In de eerste helft van de 18de eeuw noteren wij in alle steden een scherpe daling van de curve, die haar laagste punt bereikt omstreeks het midden van de eeuw. Na een ogenblik van stagnatie slaat de tendens weer om. Te Gent, te Brugge en te Veurne vangt de stijging vroeger aan (1766-75) dan te Mechelen en te Antwerpen (1786-95). Alleen te Gent bereikt de curve in het decennium 1786-95 een peil dat het hoogste punt van de 17de eeuw sterk benadert.

Zoals uit onze studie over de bevolking van Veurne-Ambacht blijkt verloopt de conceptiecurve op het platteland enigszins anders⁴³. Evenals in de stad ging de aanvankelijke stijging van het aantal concepties omstreeks 1640 (1637) in een daling over die in 1651 haar laagste punt bereikte. Onmiddellijk na 1651 noteren wij zowel in de stad als op het platteland een zeer vlugge herleving die echter spoedig afgebroken wordt (1662 in de stad - 1669 op het platteland). In het laatste derde van de 17de eeuw blijft zowel in de stad als op het platteland, de trend lichtjes opwaarts gericht. De maxima van 1662 en 1697 in de stad, van 1669 en 1702 op het platteland liggen op ongeveer hetzelfde niveau maar worden in beide gevallen door een diepe depressie van elkaar gescheiden.

De depressie die omstreeks 1700 intreedt luidt in de stad een periode van teruggang in die pas omstreeks het midden van de 18de eeuw zal omslaan. Op het platteland blijft de trend, niettegenstaande twee diepe depressies (minima van 1715 en van 1745), opwaarts gericht. In de tweede helft van de 18de eeuw is de stijging van het aantal concepties op het platteland veel intenser dan in de stad. Het maximum van 1785 ligt er hoger dan het maximum van 1637.

De onwettige geboorten.

Wij noteerden tussen 1636 en 1795 op een totaal van

43. D. Dalle, *De bevolking van Veurne-Ambacht in de 17de en de 18de eeuw*, p. 109 en grafiek V.

22.193 geboorten slechts 375 onwettige geboorten d.i. 1,7 %. Het aantal onwettige geboorten betrekkelijk hoog in de 17de eeuw (2 % of 1 onwettige op 50 wettige geboorten ⁴⁴), blijft rond 2 % schommelen tot 1736 ⁴⁵, en daalt vervolgens tot het absolute minimum ⁴⁶. Vanaf 1776 stijgt het percentage opnieuw om in 1786-95, 2,4 % te bereiken ⁴⁷.

De percentages voor de stad zijn niet hoger dan deze die wij voor het platteland berekenden ⁴⁸. Veurne, een klein stadje, kwam ongetwijfeld minder in aanmerking om als schuiloord te dienen voor bedrogen meisjes uit het omliggende. Een groot-stad was hiervoor beter geschikt ⁴⁹. Hiermee bedoelen wij niet dat te Veurne geen meisjes uit andere gewesten zouden bevallen zijn. Het betekent wel dat men er rekening mee moet houden dat ongehuwde zwangere vrouwen uit Veurne de stad kunnen verlaten hebben om hun kind ter wereld te brengen. Deze wisselwerking maakt het onmogelijk de oorzaken van de vastgestelde schommelingen van het percentage onwettige geboorten op te sporen. Merken wij toch op dat evenals op het platteland ⁵⁰, de buiten het huwelijk geboren kinderen over 't algemeen de vrucht zijn van betrekkingen tussen ongehuwden ⁵¹. In onze studie over het platteland wezen wij er op dat meerdere onwettige geboorten ongetwijfeld het gevolg waren van uitstel van geplande huwelijken omwille van een graancrisis of andere rampen. Ook het voortijdig afsterven van de mannelijke partner (na voorhuwelijkse betrekkingen) kan een rol gespeeld hebben ⁵².

44. Het percentage bedraagt per decennium: 1636-45 2,5; 1646-55 1,6; 1656-65 1,1; 1666-75 2,6; 1676-85 3,1; 1686-95 2,2; 1696-05 1,2.

45. 1706-15 1,9; 1716-25 1,8; 1726-35 2,2.

46. 1736-45 1,1; 1746-55 0,4; 1756-65 0,1; 1766-75 0,1.

47. 1776-85 1,0; 1786-95 2,4.

48. D. Dalle, *a.w.*, p. 122.

49. Cf. de hoge percentages te Luik (E. Helin, *a.w.*, p. 204-205).

50. D. Dalle, *a.w.*, p. 124.

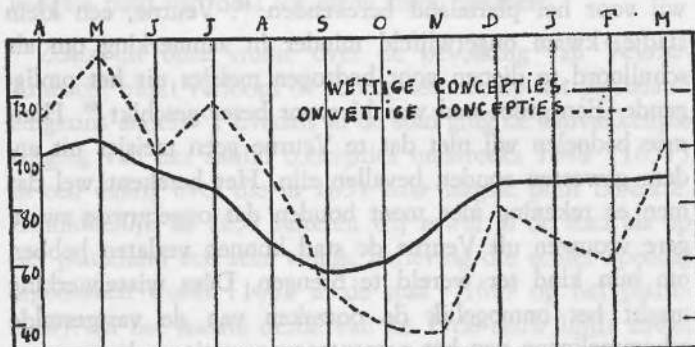
51. Kinderen uit overspel geboren zijn uitzonderingen.

52. In de stad vallen de spitsen onwettige concepties meestal in een periode van grote sterfte. Dit is o.m. het geval in de oogstjaren

Seizoenschommelingen wettige concepties.

g:	j	f	m	a	m	j	j	a	s	o	n	d	Tot.
c:	a	m	j	j	a	s	o	n	d	j	f	m	
meisjes	101	107	95	82	70	58	61	79	87	85	89	86	1000
jongens	98	104	93	93	64	57	62	71	89	91	87	91	1000
Totaal	100	105	94	88	67	57	61	75	88	88	88	89	1000

Grafiek II.

Evenals in andere steden⁵³ en op het platteland⁵⁴ wordt te Veurne het maximum aantal concepties in april, mei en juni genoteerd, het minimum aantal in september-oktober.

Al evenmin als op het platteland kan in de stad een rechtstreeks verband aangetoond worden tussen de seizoenschommelingen der huwelijken en der concepties. Het is wel zo dat in de trimester april-juli het grootste aantal huwelijken afgesloten wordt (411/1000) en alsdan meerdere eerstgeborenen verwekt worden wat heel zeker het maximum aantal concepties in deze maanden helpt verklaren. In de tri-

1667, 1677, 1684, 1690, 1719, 1730, 1783 en 1790. - Ongeveer 10% van de eerstgeborenen worden vóór de 9de maand na het huwelijk geboren (zie verder blz. 76). P. Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1700*, Université de Paris - Faculté des lettres, p. 31, wijst er op dat veel onwettige kinderen achteraf gelegitimeerd werden door het huwelijk van hun ouders (Cf. D. Dalle, *a.w.*, p. 125).

53. R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, 3 dl., Leuven 1954-1956, dl. II, pp. 269-270. Zie ook: E. Hélin, *a.w.*, p. 157 en grafiek 160.

54. D. Dalle, *a.w.*, p. 127.

mester augustus-november worden evenwel meer huwelijken afgesloten dan in december-maart (314/1000 tegenover 275/1000) terwijl in laatstgenoemde trimester het aantal concepties groter is dan in eerstgenoemde. Wij mogen hierbij niet uit het oog verliezen dat slechts de helft van de afgesloten huwelijken aanleiding geven tot de geboorte van een kind binnen het jaar volgend op de datum van het huwelijk ⁵⁵.

In onze studie over het platteland wezen wij er op dat het ritme der concepties aan een sterke periodiciteit gebonden scheen en de voortplanting vroeger wellicht meer dan nu, door ritmische variaties van het sexueel instinct beïnvloed werd ⁵⁶. De drie seizoenen die zich in dit verband op het platteland duidelijk aftekenden vinden wij in de stad terug :

- april, mei, juni, juli : maximum aantal concepties (387).
- augustus, september, oktober en november (minimum aantal concepties (260).
- december, januari, februari, maart : overgangperiode (353).

Er valt evenwel op te merken dat terwijl op het platteland de maanden mei en juni werkelijk een hoogtepunt vormden, in de stad, in juni reeds een niet onbelangrijke vermindering van het aantal concepties vastgesteld wordt en dat in juli het aantal concepties zelfs enigszins lager ligt dan in december, januari, februari en maart.

Seizoenschommelingen onwettige concepties. (Zie grafiek II)

In de verdeling der onwettige concepties over de verschillende maanden van het jaar vinden wij dezelfde rit-

55. Zie verder blz. 76, zie ook blz. 78, noot 80.

56. Zie ook : E. Hélin, *Croissance démographique et transformation des campagnes Chênée, Olne et Gemmenich aux XVIIIe et XIXe siècles*, in *Vijf bijdragen tot de lokale demografie XVIIe-XIXe eeuw*, (Pro Civitate, Verzameling Geschiedenis, reeks in -8°, n° 2, 1963, pp. 195-240), p. 212-213.

mische variaties terug als in de verdeling der wettige concepties⁵⁷. Opvallend is wel de inzinking van het aantal concepties in juni en de spitsen van december en maart. Of deze spitsen het gevolg zijn van de eindejaarsfeesten en de viering van halfvasten durven wij niet beweren⁵⁸.

g:	j	f	m	a	m	j	j	a	s	o	n	d	Tot.
c:	a	m	j	j	a	s	o	n	d	j	f	m	
	47	51	41	47	37	20	16	15	32	28	24	46	404
	113	135	99	118	90	50	39	36	80	68	60	112	1000

De vruchtbaarheid.

In de demografische literatuur worden verschillende methoden aangewend om de geboortefrekwentie te meten. De meest eenvoudige methode is de berekening van het geboortecijfer steunend op het jaarlijks aantal geboren en het gemiddeld aantal inwoners. De fertiliteitsindex geeft een nauwkeuriger maatstaf van de geboortefrekwentie omdat zij bij de berekening van de vruchtbaarheid enkel rekening houdt met de gehuwde vrouwen in de vruchtbare levensjaren. Nog nauwkeuriger zijn de specifieke huwelijksvruchtbaarheidscijfers die per 1000 gehuwde vrouwen van de leeftijdsgroepen 20-24 tot 40-44 (eventueel 45-49) jaar het aantal geboren noemen.

Waar de hedendaagse demografie over voldoende cijfermateriaal beschikt om de vereiste berekeningen uit te voeren, liggen de zaken wel enigszins anders voor de historische demografie. Hier ontbreken over 't algemeen betrouwbare gegevens over het aantal inwoners en over de leeftijdsopbouw van de bevolking. Waar het vereiste materiaal wel voorhanden is, moet de historicus het maximaal gebruiken. Wij zelf berekenden in onze studie *«De bevolking van de stad en van de kasselrij Veurne in 1796»* de huwelijksvrucht-

57. Gemiddelden berekend over de periode 1636-1795. Bij de berekening werd rekening gehouden met de ongelijke duur der maanden.

58. Op het platteland noteerden wij het hoogste aantal onwettige concepties in juni (hooimaand), zie: D. Dalle, *a.w.*, p. 128.

baarheidscijfers van de stadsbevolking. Wij kwamen tot volgende waarden ⁵⁹:

20-24 jaar	55,1 %	35-39 jaar	29,0 %
25-29 jaar	50,6 %	40-44 jaar	12,9 %
30-34 jaar	51,7 %		

Voor het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw bestudeerden wij het probleem van de fertiliteit steunend enerzijds op een reeks belastingslijsten ⁶⁰, anderzijds op de gegevens van de parochieregisters.

Wij hadden aanvankelijk gedacht met behulp van de doop-, huwelijks- en overlijdensregisters, de families van de in de hierbovenbedoelde lijsten vermelde gezinshoofden te kunnen reconstrueren. Dit bleek onmogelijk. In de overgrote meerderheid der gevallen slaagden wij er niet in hetzij de geboortedatum, hetzij de huwelijksdatum van de betrokken personen terug te vinden ⁶¹. Ook de sterfteregisters lieten ons — omwille van hun onvolledigheid — in de steek. Dit betekent weer niet dat de bijeen gebrachte gegevens niet bruikbaar zouden zijn.

De sterkte van de levenwekkende groep.

De verzamelde gegevens laten ons toe de sterkte van de levenwekkende groep te meten. Waar in de demografische literatuur alle gehuwde vrouwen in de vruchtbare levensjaren tot deze groep gerekend worden, hebben wij ons moeten beperken tot de effectief vruchtbare vrouwen, d.i. tot diegene die werkelijk kinderen voortbrachten. Verder kunnen wij het percentage effectief vruchtbare vrouwen niet uitdrukken ten opzichte van de totale bevolking maar slechts ten opzichte van de ongeveer 400 gezinnen waarvan wij voor hiernavolgende jaren het sociaal statuut kennen. Wij bekwamen volgende resultaten (in procenten) ⁶²:

59. D. Dalle, *a.w.*, p. 136.

60. Hierboven blz. 59-61.

61. Dit wijst trouwens op een sterke inwijking van buiten.

62. De gegevens betekenen (zie blz. 60 hierboven): I laagste sociale klasse, II middenklasse, III hoogste klasse. Als effectief

	I	II	III	Tot.
1689	21,0	31,5	50,0	32,5
1701	41,0	35,5	39,0	38,5
1705	49,5	43,0	36,0	43,5
1708	48,0	43,5	33,0	42,0
1709	48,0	41,0	34,0	41,5

Uit deze gegevens menen wij te mogen afleiden dat de groep effectief vruchtbare vrouwen tussen 1689 en 1705 relatief belangrijker geworden is. De stijging is het gevolg van een sterkere bezetting van de vruchtbare groep in de lagere sociale klassen. In de hoogste klasse daarentegen is de groep vanaf 1701 minder sterk geworden.

Bij de interpretatie van de bekomen resultaten moet er rekening mee gehouden worden dat het aantal personen per gezin kan variëren. Dit betekent dat de evolutie van het percentage effectief vruchtbare vrouwen ten opzichte van de totale bevolking niet noodzakelijk parallel loopt met de evolutie van het percentage effectief vruchtbare vrouwen ten opzichte van het totaal aantal gezinnen⁶³. Toch is het zo dat de gegevens op een verjonging van de bevolking tussen 1689 en 1705 wijzen. In 1688 telde Veurne en zijn buitenparochies op 3127 inwoners 250 effectief vruchtbare vrouwen⁶⁴, d.i. 8%. Voor dezelfde omschrij-

vruchtbare vrouwen in 1689, respectievelijk 1701, 1705, 1708 en 1709 kan men beschouwen diegene die in genoemde oogstjaren een kind concipieerden (A) of diegene die tussen mei 1689 en april 1690 enz. een kind ter wereld brachten (B):

	A				B			
1689	21,6	34,1	43,2	31,8	20,3	29,0	56,7	33,3
1701	41,2	36,1	40,2	39,1	41,2	34,7	38,1	38,1
1705	49,0	40,0	34,8	41,8	50,3	46,6	37,5	45,4
1708	48,9	44,4	32,7	42,7	47,7	42,9	33,6	41,9
1709	46,7	41,0	34,6	41,2	48,9	41,7	33,6	42,0

Wij combineerden beide reeksen gegevens (rekenkundig gemiddelde).

63. In de veronderstelling dat ieder gezin 4 personen telde in 1689 en 5 in 1705 zou het percentage effectief vruchtbare vrouwen ten opzichte van de totale bevolking nauwelijks gewijzigd zijn. In 1796 vertegenwoordigde de groep gehuwde vrouwen jonger dan 45 jaar, 11 % van de totale bevolking (D. Dalle, *a.w.*, blz. 135). In dit geval werden evenwel alle gehuwde vrouwen behorend tot de levenwekkende groep geteld.

64. Wij spoorden in de parochieregisters alle vrouwen op die in

ving bedroeg het aantal effectief vruchtbare vrouwen tussen 1695 en 1699 gemiddeld 318 ⁶⁵. Bij toepassing van dezelfde coëfficiënt zou dit in 1695, een bevolkingseffectief van ongeveer 4000 eenheden veronderstellen. Een bevolkingstoename van ongeveer 28% ten opzichte van 1688 lijkt ons ongeloofwaardig, zo kort na de zware sterftecrisis van 1689-1693 tijdens dewelke het bevolkingscijfer tot 2500 eenheden daalde ⁶⁶. Nemen wij daarentegen aan dat het bevolkingseffectief van Veurne en zijn buitenparochies in 1695 opnieuw het peil van 1688 ^{66bis} bereikte dan betekent dit meteen dat het percentage effectief vruchtbare vrouwen van 8 tot 10% gestegen is. Een sterkere uitdunning van de onvruchtbare groep tijdens de crisisjaren kan als oorzaak van de stijging weerhouden worden. Tussen augustus 1689 en juli 1693 werden 50% van de in augustus 1688 - juli 1689 onvruchtbare gezinnen door de dood ontbonden of weggemaaid tegenover slechts 33% van de vruchtbare gezinnen ⁶⁷. In eerstgenoemde groep was ook de uitwijkingscoëfficiënt blijkbaar sterker ⁶⁸.

Tijdens de sterftespitsen van het eerste decennium van de 18e eeuw werd de vruchtbare groep in sterkere mate dan de onvruchtbare groep getroffen. Tussen 1705 en 1708

1688 in huwelijksverband leefden en in genoemd jaar of erna een kind ter wereld brachten.

65. 1695 : 322, 1696 : 311, 1697 : 324, 1698 : 312, 1699 : 304.

66. In de tellingen van 1693 worden voor Veurne en zijn buitenparochies 2240 niet-behoefte inwoners vermeld.

66bis. Onmiddellijk na de sterftecrisis noteren wij een stijging van het aantal geboorten én op het platteland (D. Dalle, *a.w.*, p. 182) én in de stad. De in de stad vastgestelde stijging kan bijgevolg niet het gevolg zijn van de vlucht van de plattelandsbevolking naar de stad.

67. De aftakeling van de vruchtbare groep verliep als volgt : oogstjaar 1689 : 8,2 % ; 1690 : 9,7 % ; 1691 : 9,7 % ; 1692 : 5,2 %. Tijdens het oostjaar 1693 werden, berekend op de totale bevolking van de stad en zijn buitenparochies, 10 % van de in juli 1693 vruchtbare paren door de dood van een der partners ontbonden.

68. In de telling van 1693 is — zonder dat de sterfte als oorzaak kan weerhouden worden — geen spoor meer te vinden van 25 % van de in juli 1689 onvruchtbare gezinnen en van 8 % van de vruchtbare gezinnen.

werden 40% van de in juli 1704 vruchtbare gezinnen door de dood van een der partners ontbonden tegenover slechts 32% in de onvruchtbare groep. De geringere sterfte in laatstgenoemde groep verklaart wellicht de lichte achteruitgang van het percentage effectief vruchtbare vrouwen die wij hierboven vanaf 1705 vaststelden.

Het onderzoek naar de sterfte in de vruchtbare groep in het eerste decennium van de 18e eeuw leert ons het volgende ⁶⁹:

		I		II		III	
		a	%	a	%	a	%
1699-1700	150 oogstjaar	1700-01	9 (3) 6,0	1701-02	5 (2) 3,3		
1700-01	156 oogstjaar	1701-02	13 (5) 8,3	1702-03	3 (1) 1,9		
1701-02	160 oogstjaar	1702-03	2 (1) 1,2	1703-04	3 (2) 1,9		
1702-03	171 oogstjaar	1703-04	3 (1) 1,7	1704-05	3 (2) 1,8		
1703-04	177 oogstjaar	1704-05	6 (2) 3,4	1705-06	4 (3) 2,3		
1704-05	178 oogstjaar	1705-06	10 (5) 5,6	1706-07	8 (3) 4,5		
1705-06	164 oogstjaar	1706-07	9 (4) 5,5	1707-08	7 (4) 4,3		
1706-07	162 oogstjaar	1707-08	14 (11) 8,6	1708-09	3 (2) 1,9		
1707-08	160 oogstjaar	1708-09	10 (8) 6,2	1709-10	8 (1) 5,0		
1708-09	163 oogstjaar	1709-10	9 (3) 5,5	1710-11	1 (1) 0,6		
1709-10	160 oogstjaar	1710-11	5 (0) 3,1	1711-12	4 (1) 2,5		

Tijdens de sterftecrisis van 1700-01 en 1701-02 (grafiek XVII) werden 9,3 % van de in 1699 en 8,3 % van de in 1700 vruchtbare paren door de dood van een der partners ontbonden. De sterftespits van 1706-07 (grafiek XVII) wordt reeds in 1705 aangekondigd door een gevoelige stijging der sterften in de levenwekkende groep. De sterfte in deze groep bereikte haar maximum in het oogstjaar 1707-1708. Zoals uit de tabel hierboven blijkt is in de vruchtbare groep, vooral in de jaren 1705-1708, de vrouwelijke sterfte

69. Wij beschouwen als vruchtbaar gezin door de dood van een der partners ontbonden, deze gezinnen die ontbonden werden maximum 26 maanden na de laatste geboorte in het gezin. De gegevens betekenen: I paren die een kind concipieerden in het betrokken oogstjaar, II aantal (a) en % van de paren in kolom I vermeld door de dood van een der partners ontbonden in het aangegeven oogstjaar, III idem. Tussen haakjes het aantal gezinnen ontbonden door de dood van de vrouwelijke partner.

zeer belangrijk (65 %). Op te merken valt dat de vrouw in genoemde jaren in 50 % der gevallen gestorven is aan de gevaren die de bevalling meebrengt ⁷⁰. Wij vermoeden dat genoemde sterfte verband houdt met de pokkenepidemie die de stad alsdan teisterde ⁷¹.

De geboorteintervallen.

Wij bestudeerden hierboven besproken vruchtbare groepen van dichterbij en berekenden de intervallen tussen huwelijk en eerste geboorte enerzijds, tussen de opeenvolgende geboorten anderzijds.

Interval huwelijk - eerste geboorte. - Slechts voor 309/565 vruchtbare gezinnen in onze lijsten vermeld hebben wij de huwelijksdatum teruggevonden. De gemiddelde interval tussen het afsluiten van het huwelijk en de geboorte van het eerste kind bedraagt 16 maanden ⁷². De rekenkundige gemiddelden geven ons slechts een vaag beeld van de werkelijkheid. Ze zijn vervormd door enkele abnormaal lange periodes (variërend tussen 3 en 7 jaar) van tijdelijke onvruchtbaarheid. Onze voorkeur gaat naar navolgende frequentietabel ⁷³:

70. In 1689-93 bedroeg de vrouwelijke sterfte in de vruchtbare groep slechts 40 %. In slechts 21 % der gevallen stierf de vrouw aan de gevaren die de bevalling meebrengt.

71. Zie verder blz. 126.

72. Wij weerden de vroegtijdige geboorten uit onze berekeningen. J. Henripin, *La population canadienne au début du XVIIIe siècle. Nuptialité, fécondité, mortalité infantile*, (I.N.E.D. Cahier 22, XX-130 p. in -8°, Paris 1954), p. 44, 49, 79 en 84, berekende een interval van 17 maanden; P. Goubert, *a.w.*, p. 33, bekam een interval van 16 maanden.

73. De gegevens betekenen: aantal gevallen binnen de aangegeven interval in: de laagste klasse (I), de middenklasse (II), de hoogste klasse (III). In kolom IV berekeningen gesteund op 435 intervallen (sociaal statuut niet gekend).

maanden	I	II	III	Tot.	%	IV
0-7	6	6	5	17	5,5	6,4
8	5	5	2	12	3,9	4,1
9	13	11	14	38	12,3	11,0
10	17	22	16	55	17,8	18,2
11	14	9	6	29	9,3	10,3
12	13	9	4	26	8,4	8,3
13	6	4	6	16	5,2	4,1
14	5	8	9	22	7,1	7,1
15	3	6	4	13	4,2	4,1
16	3	—	1	4	1,3	2,1
17	2	5	1	8	2,6	2,5
18	2	3	1	6	2,0	1,6
19	1	2	1	4	1,3	1,6
20	—	—	1	1	0,3	0,5
21	3	1	—	4	1,3	1,4
22	—	3	—	3	1,0	1,1
23	2	2	2	6	2,0	1,6
24	—	—	—	—	—	—
+24	15	19	11	45	14,5	14,0
Tot.	110	115	84	309	100,0	100,0

In ongeveer 50 % der gevallen ⁷⁴ wordt het eerste kind binnen het jaar na het afsluiten van het huwelijk geboren. Dit is het geval zowel in de lagere als in de meer gegoede klassen. De intervallen 9 en 10 maanden komen het meest frekwent voor ⁷⁵. Wij stellen vast dat genoemde intervallen in de lagere bevolkingsklassen minder veelvuldig voorkomen dan in de hoogste klasse ⁷⁶:

I	II	III	Tot.
30,3 %	31,7 %	37,9 %	31,8 %

74. Zelfde vaststelling bij P. Goubert, *a.w.*, p. 33.

75. Het maximum aantal geboorten wordt genoteerd in de 10e maand na het huwelijk. In Anneuil (zie: P. Goubert, *a.w.*, p. 33) en in Canada (J. Henripin, *a.w.*, p. 76) lag het maximum in de 9e maand.

76. De gegevens betekenen: het percentage der kinderen in de 9e en 10e maand na het huwelijk geboren, respectievelijk in de laagste klasse (I), de middenklasse (II) en de hoogste klasse (III). Bij de berekening van de percentages werden de vroegtijdige geboorten uitgeschakeld.

Intervallen tussen de opeenvolgende geboorten. - Berekend op 1450 intervallen bedraagt de gemiddelde interval tussen twee opeenvolgende geboorten ongeveer 26 maanden ⁷⁷. Uit onze berekeningen blijkt dat de duur van de interval kleiner en dat bijgevolg de vruchtbaarheid groter wordt, naarmate het welstandspeil hoger ligt ⁷⁸ :

I	II	III	Tot.
27,6	26,0	23,1	25,8

Navolgende frekwentietabel geeft een duidelijker overzicht van de verschillen die zich van klasse tot klasse voordeden ⁷⁹ :

	I	II	III	Tot.	IV
— 18 maanden	22,0	22,5	32,2	25,0	24,0
18 tot 23 m.	22,3	24,7	28,1	25,0	25,0
24 tot 29 m.	22,3	24,3	22,6	23,0	23,0
30 tot 35 m.	15,1	15,5	9,1	13,5	13,0
35 en meer m.	18,3	13,0	8,0	13,5	15,0
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

De kortere intervallen - 18 maanden en 18 tot 23 maanden komen in veel sterkere mate voor in de hoogste sociale klasse dan in de minder goeude standen, terwijl de langere intervallen, 30 maanden en meer, veel talrijker zijn in de laagste klassen. Zowel de gegevens betreffende de interval-

77. Dit gemiddelde vinden wij in verschillende gebieden van Frankrijk terug (zie : P. Goubert, *a.w.*, p. 34).

78. Gemiddelde interval in de laagste klasse (I), in de middenklasse (II), in de hoogste klasse (III). De vaststelling geldt voor alle paren onverschillig of ze veel of weinig kinderen voortbrachten. De hiernavolgende gegevens betekenen : A. paren die 2, 3, 4 enz. kinderen voortbrachten, I, II, III : gemiddelde interval in de drie sociale groepen. Tussen haakjes het aantal koppels waarop de interval berekend werd :

A	I	II	III	A	I	II	III
2	31 (36)	30 (37)	23 (24)	6	28 (22)	27 (14)	24 (17)
3	28 (32)	25 (29)	21 (20)	7	28 (18)	25 (15)	23 (7)
4	28 (24)	26 (28)	25 (15)	8	28 (7)	27 (11)	24 (6)
5	27 (21)	26 (20)	23 (12)	9	25 (3)	21 (4)	23 (6)

79. Verdeling der intervallen in procenten uitgedrukt. I, II, III de 3 sociale groepen. IV, % berekend op 2436 intervallen (sociaal statuut niet gekend).

len huwelijk - eerste geboorte als deze betreffende de intervallen tussen de opeenvolgende geboorten wijzen op een geringere vruchtbaarheid van de minder gegoede klassen ⁸⁰.

Verschillende factoren kunnen hetzij rechtstreeks, hetzij onrechtstreeks de fertiliteit beïnvloeden en bijgevolg als mogelijke oorzaak van een geringere vruchtbaarheid bij de minder gegoeden in aanmerking komen. Een eerste factor is de huwelijksleeftijd. Men weet dat vanaf de leeftijd van 35 jaar de bevruchting minder gemakkelijk wordt. De lagere huwelijksvruchtbaarheidscijfers vanaf de leeftijd van 35 jaar die wij voor 1796 berekenden ⁸¹ tonen dit o.a. aan. Het blijkt ook uit de evolutie van de intervallen tussen de opeenvolgende geboorten bij paren die 7, 8 en 9 kinderen voortbrachten :

7 kinderen : 24,2 - 24,0 - 22,3 - 24,6 - 30,0 - 33,0 (41 paren)
 8 kinderen : 22,4 - 24,0 - 26,4 - 24,1 - 25,2 - 29,0 - 34,5 (24 paren)
 9 kinderen : 21,0 - 20,2 - 21,7 - 21,1 - 24,6 - 21,2 - 24,5 - 30,0
 (13 paren)

De vraag is of in de lagere bevolkingsklassen de huwelijksleeftijd hoger was dan in de hoogste klasse. De enkele schaarse gegevens betreffende de huwelijksleeftijd waarover

80. Voor de periode 1720-1731 kennen wij voor 118 vruchtbare paren gegroepeerd in twee klassen (zie hierboven blz. 56), de huwelijksdatum. In slechts 42 % der gevallen wordt het eerste kind binnen het jaar na het huwelijk geboren (vroegtijdige geboorten geweerd). In de hoogste klasse worden 24,5 % ; in de laagste klasse 27,5 % der kinderen in de 9de en 10de maand na het huwelijk geboren. Deze percenten liggen merkkelijk lager dan de hierboven aangehaalde. De lagere klasse schijnt hier vruchtbaarder te zijn. Toch is het zo dat in de hoogste klasse een hoger percentage kinderen in de 9de maand na het huwelijk geboren werd (12,25 tegenover 8,7). Voor dezelfde periode berekenden wij de intervallen tussen de opeenvolgende geboorten (500 intervallen). Wij bekwamen volgende frekwentietabel :

	<i>laagste klasse</i>	<i>hoogste klasse</i>	<i>totaal</i>
— 18 maanden	22,7	26,8	24,6
18-23 m.	31,0	25,1	28,2
24-29 m.	27,5	26,0	26,8
30-35 m.	9,4	10,2	9,8
+ 35 m.	9,4	11,9	10,6

Opvallend is dat in vergelijking met de hierboven medegedeelde gegevens de intervallen van 30 m. en meer in de laagste klasse minder veelvuldig geworden zijn. In de periode 1720-31, komen geen spectaculaire graancrises voor (zie verder blz. 129).

81. D. Dalle, *a.w.*, p. 136.

wij beschikken laten niet toe de vraag bevestigend te beantwoorden. Voor ieder sociale groep berekenden wij n.l. in een vijftigtal gevallen de huwelijksleeftijd van de vrouw ⁸². Volgens deze gegevens bedroeg de gemiddelde leeftijd respectievelijk ⁸³:

Klasse I (56 gevallen) 26,4 (59 % jonger dan 26 jaar)

Klasse II (54 gevallen) 26,6 (50 % jonger dan 26 jaar)

Klasse III (50 gevallen) 25,8 (62 % jonger dan 26 jaar)

Ook de vaststelling dat de langere duur van de intervallen tussen twee opeenvolgende geboorten in de lagere klassen bij alle vrouwen genoteerd wordt onverschillig of ze twee of meer kinderen voortbrachten ⁸⁴, wijst er op dat het vastgestelde verschijnsel geen verband houdt met de huwelijksleeftijd. Een andere mogelijke verklaring voor de langere intervallen in de laagste klassen kan gezocht worden in een onderbreking van de cyclische voortplantingsverschijnselen gedurende de lactatieperiode. Het antwoord op de vraag in hoever de borstvoeding de bevruchting remde kan benaderd worden zo men de intervallen tussen de opeenvolgende geboorten berekent, enerzijds in die gevallen waar het voorgaande kind bij de geboorte of kort na de geboorte d.w.z. binnen de drie maanden na de geboorte, gestorven is, anderzijds in die gevallen waar het voorgaande kind langer dan één jaar in leven bleef. Het is zo dat voor de periode die ons bezig houdt, in de sterfteregisters van de stad alleen af en toe het overlijden van een kind vermeld wordt. In slechts 173 gevallen konden wij over de nodige gegevens beschikken. Wij rangschikten ze volgens de overlevingsduur van het voorgaande kind in drie categorieën en berekenden

82. Aangezien in de huwelijksregisters van de stad de leeftijd van de partners niet aangegeven wordt was dit slechts mogelijk in zover de vrouw te Veurne geboren was en wij de doopakte terugvonden.

83. Voor de uitsluitend eerste huwelijken liggen de waarden enigszins lager: Klasse I 26 m.; klasse II 26 m.; klasse III 24,7 m. Betrekken wij in onze berekeningen die gevallen waarvan wij enkel de leeftijd van de vrouw kennen bij de geboorte van het eerste kind, dan bekomen wij volgende waarden: klasse I (71 gevallen) 26,5 m., klasse II (62 gevallen) 26,7 m., klasse III (68 gevallen) 24,7 m.

84. Zie hierboven noot 78.

de gemiddelde interval tussen de opeenvolgende geboorten. Dit gaf volgend resultaat ⁸⁵ :

A	I	II	III	Tot.
0- 3 m.	21,2 (29)	20,3 (32)	20,4 (13)	20,7 (74)
3-12 m.	23,4 (17)	24,9 (13)	19,0 (8)	23,0 (38)
+ 12 m.	28,4 (22)	30,5 (29)	23,4 (10)	28,6 (61)

Deze enkele schaarse gegevens schijnen er wel op te wijzen dat de interval tussen de opeenvolgende geboorten groter wordt naarmate de overlevingsduur van het voorgaande kind hoger is en naar wij veronderstellen de borstvoeding langer toegepast wordt ⁸⁶. De kortere intervallen tussen twee opeenvolgende geboorten bij langere overlevingsduur in de hoogste klasse wijst er wellicht op dat in deze klasse de zorg en de voeding van de pasgeborene in een groot aantal gevallen aan een min toevertrouwd werd.

Waren de copulaties — en dit is dan een derde mogelijkheid — in de lagere klassen minder bevruchtend? Hierboven stelden wij vast dat in de lagere klassen, de meest frekwente intervallen (9 en 10 m.) tussen huwelijk en eerste geboorte, in minder sterke mate voorkomen dan in de meer goeude stand. Hierbij dient opgemerkt dat het percentage van het aantal geboorten in de 11de en 12de maand na het huwelijk in de lagere klassen hoger is dan in de meer goeude klasse, wat er op wijst dat de oorzaak van het vastgestelde verschijnsel niet het gevolg is van een hoger aantal miskramen in de lagere klassen ⁸⁷. De studie van de spreiding van de intervallen tussen de opeenvolgende geboorten in die gevallen waar het voorgaande kind bij de geboorte

⁸⁵. De gegevens betekenen: A overlevingsduur; I, II, III gemiddelde interval in de drie sociale klassen. Tussen haakjes het aantal gevallen waarop de berekeningen steunen.

⁸⁶. J. Henripin, *a.w.*, p. 86 komt tot hetzelfde besluit. Zie ook: J. Ganiage, *Trois villages d'Ile-de-France au 18e siècle* (in I.N.E.D., cahier 40 (1963), p. 96).

⁸⁷. In dit geval zouden de langere intervallen in de laagste klassen in veel sterkere mate vertegenwoordigd zijn dan in de meer goeude klasse. Dit betekent niet dat het voorkomen van miskramen geen rol kan gespeeld hebben (zie verder blz. 126-127).

of kort na de geboorte overleed, toont aan dat de kortere intervallen (— 18 m.) in sterkere mate vertegenwoordigd zijn in de meer goeude standen :

	I	II	III
— 18 m.	48 %	53 %	61 %

De vraag schijnt bijgevolg bevestigend te mogen beantwoord worden. Een gemis van onderhoudsmiddelen kan als mogelijke verklaring voor de geringere vruchtbaarheid in bedoelde klassen weerhouden worden.

De trendlijn der huwelijken per oogstjaar.

Steunend op de gegevens over het aantal huwelijken in de parochies St.-Denijs en St.-Niklaas mogen wij aannemen dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw, de huwelijkscurve opwaarts gericht was. In 1646 slaat de tendens om en treedt een scherpe daling in die in 1652 haar laagste punt bereikt. In 1653 start een vloedperiode die zich, eerst aarzelend, ontwikkelt over 3 1/2 golven waarvan de opeenvolgende maxima en minima met moeite een hoger niveau bereiken.

max.	1665: 48,6	1681: 49,6	1693: 47,3	1707: 49,6
min.	1675: 38,4	1689: 39	1700: 38,9	

In 1708 slaat de tendens om. De ebperiode die volgt ontwikkelt zich over 2 1/2 golven met minima in 1715 (36,7), 1740 (29,3), 1757 (24,6) en maxima in 1722 (43,1) en 1748 (36,4). De dalen van deze golven liggen telkens lager, de toppen telkens minder hoog. In de vloedperiode die zich tussen 1758 en 1791 over 2 1/2 golven ontwikkelt is de stijgende tendens nauwelijks merkbaar : maxima in 1764 (32,4), 1778 (30,6) en 1791 (32,7) en minima in 1771 (25) en 1783 (27).

De curve vertoont wel een zekere overeenkomst met de huwelijkscurve op het platteland⁸⁸: de belangrijke inzinking omstreeks 1645, de langzame stijging in de tweede

88. D. Dalle, *Bevolking Veurne-Ambacht*, p. 129 - grafiek IX.

helft van de zeventiende eeuw, de ineenstorting van de curve in de eerste helft van de 18de eeuw, de nieuwe stijging in de tweede helft van laatstgenoemde eeuw. Er zijn enkele belangrijke verschillen. De huwelijkscurve in de stad herpakt zich, na de inzinking van 1645 vlugger dan op het platteland (zie spits 1665), maar de stijging wordt in het laatste kwart van de eeuw nog duidelijker geremd dan op het platteland. De ineenstorting van de curve in de eerste helft van de achttiende eeuw begint in de stad vroeger dan op het platteland en is nog belangrijker.

Groeperen wij thans onze gegevens betreffende de huwelijken in tienjaarlijkse gemiddelden en vergelijken wij de bekomen grafieken (zie grafiek I) met de huwelijkscurven van Gent, Mechelen en Brugge ⁸⁹.

1646-55	477	1696-05	403	1746-55	331
1656-65	400	1706-15	446	1756-65	283
1666-75	440	1716-25	416	1766-75	271
1676-85	457	1726-35	339	1776-85	306
1686-95	427	1736-45	317	1786-95	302

Terwijl de algemene tendens van de Gentse, Mechelse en Brugse curven licht stijgend is tot 1706-1715 (de curven evolueren op een hoger niveau dan in 1646-55), bereikt de Veurnse curve reeds haar maximum in 1646-55 en is de algemene tendens in de tweede helft van de zeventiende eeuw eerder licht dalend. Toch is er in de onderdelen een opvallende gelijkenis met de Gentse curve vanaf 1646-55 en met de Mechelse curve vanaf 1656-65 wat betreft de naar boven gerichte spitsen en inzinkingen. De Brugse curve volgt tot 1686-95 een eigen baan: stijgend tot 1666-75, lichte inzinking in 1676-85. De inzinking van 1696-1705 vinden wij in de vier curven terug.

Na 1706-15 treedt in de vier curven een scherpe daling in, die, te Brugge uitgezonderd, even onderbroken wordt door de naar boven gerichte spits van 1746-55. Terwijl te

89. H. Van Werveke, *a.w.*, grafiek tegenover p. 8; C. Wijffels, *a.w.*, p. 1253.

Gent en te Brugge de tendens omslaat in 1756-65, gebeurt zulks te Mechelen en te Veurne pas in het volgende decennium. Zoals dit het geval was voor de geboortecurve is ook de stijging van de huwelijkscurve op het einde van de achttiende eeuw te Gent veel intenser dan in de andere steden.

De hertrouwcijfers.

In onze studie over het bevolkingscijfer van Veurne-Amacht in de 17de en de 18de eeuw, wezen wij er op hoe het verloop van de huwelijkscurve in sterkere mate dan tot dan toe aanvaard werd, door het groot aantal tweede huwelijken beïnvloed werd ⁹⁰. Wij vestigden er tevens de aandacht op dat de gewoonte het weduwschap van de huwelijkspartners in de parochieregisters te vermelden blijkbaar vroeger ingang vond waar het de vrouwelijke partner betrof. Dit laatste vermoeden wordt door het onderzoek der parochieregisters van Veurne-stad bevestigd. Het weduwschap van de vrouwelijke partner wordt er vanaf 1664 betrekkelijk regelmatig vermeld, voor het weduwschap van de mannelijke partner is dit slechts het geval vanaf 1706. Ziehier de samenvatting van deze vermeldingen ⁹¹:

	I		II		III		IV	
	a	%	a	%	a	%	a	%
1666-75	101	25,0						
1676-85	143	31,0						
1686-95	98	23,0						
1696-05	95	24,0						
1706-15	127	28,5	66	15,0	33	7,5	226	51,0
1716-25	95	23,0	92	22,0	34	8,0	221	53,0
1726	53	16,0	50	15,0	19	5,0	122	36,0
1736-45	51	16,0	49	15,0	14	5,0	114	36,0
1746-55	67	20,0	46	14,0	16	5,0	129	39,0
1756-65	50	18,0	21	7,0	3	1,0	74	26,0
1766-75	52	19,0	46	17,0	12	4,5	110	40,5
1776-85	57	19,0	66	21,5	17	6,0	140	46,5
1786-95	37	12,0	59	19,5	13	4,5	109	36,0

90. D. Dalle, *a.w.*, p. 129-132. Herinneren wij er aan dat J. Bourgeois-Pichat het aantal tweede huwelijken in de 18de eeuw op

Wij geloven niet dat de vermeldingen vanaf 1706 volledig zijn. Wij stelden n.l. vast dat in de registers van de St.-Denijsparochie tussen 1734 en 1743 geen enkel tweede huwelijk vermeld wordt. Verder wordt in dezelfde parochie tussen 1744 en 1767 enkel het weduwschap van de vrouwelijke partner vermeld. De vermeldingen in de huwelijksregisters van St.-Walburga lijken ons eveneens onvolledig. In de decade 1736-45 noteren wij er op een totaal van 91, 16 huwelijken van weduwen met een jonge man d.i. 17,6 % en slechts 7 d.i. 7,7 % huwelijken van weduwnaren met een jong meisje. In dezelfde spanne tijds betreffen 28 % van de in de St.-Niklaasparochie afgesloten huwelijken, weduwen en 33 % weduwnaars die hertrouwen. Verder kunnen wij moeilijk aanvaarden dat tussen 1752 en 1767 in de St.-Walburgaparochie slechts een weduwe en een weduwnaar zouden hertrouwd zijn. Vanaf 1768 zijn de gegevens volledig. De nauwkeurige onderrichtingen betreffende het bijhouden van de parochieregisters is hieraan niet vreemd⁹². Het meest betrouwbaar zijn de gegevens voor de St.-Niklaasparochie⁹³:

	I		II		III		IV	
	a	%	a	%	a	%	a	%
1706-15	70	29,0	37	15,0	19	8,0	126	52,0
1716-25	41	20,0	52	25,5	21	10,0	114	55,5
1726-35	30	17,0	27	15,0	12	6,5	69	38,5
1736-45	34	23,0	42	28,5	14	9,5	90	61,0
1746-55	47	27,5	40	23,5	13	7,5	100	58,5
1756-65	38	23,5	19	12,0	3	2,0	60	37,5
1766-75	39	25,0	28	18,0	7	4,0	74	47,0
1776-85	34	19,0	39	22,0	10	5,5	83	46,5
1786-95	19	13,0	24	16,0	8	5,5	51	34,5

10 % schatte. E. Hélin, *a.w.*, p. 194 neemt deze zienswijze over. In Veurne-Ambacht bedroeg het percentage in de eerste helft van de 18de eeuw, 52,6, in de tweede helft van de eeuw 36.

91. De gegevens betekenen: I weduwe en jonge man, II weduwnaar en jong meisje, III weduwe en weduwnaar, IV totaal (a: aantal).

92. Zie: D. Dalle, *a.w.*, p. 126, noot 1.

93. Voor de betekenis van de gegevens zie noot 91.

Toch dringen zich ook in verband met deze cijfers een paar opmerkingen op. Het lage percentage tweede huwelijken bij de mannen in 1706-15 en 1756-65 — laag in vergelijking met het percentage tweede huwelijken bij de vrouwen — valt op. Gegevens medegedeeld in onze meergeciteerde studie betreffende de bevolking van het platteland⁹⁴ tonen aan dat aldaar de hertrouwcijfers van weduwnaren doorgaans hoger waren dan de hertrouwcijfers van weduwen. Ook in de steden schijnt dit het geval geweest te zijn zoals blijkt uit de gegevens vermeld in enkele demografische studies die een onderscheid maken tussen eerste en tweede huwelijken⁹⁵.

Steunend op de door ons medegedeelde gegevens menen wij te mogen aanvaarden dat in de 18de eeuw, in ongeveer de helft der gevallen, minstens een van beide huwelijkspartners reeds voordien — en soms meerdere keren⁹⁶ — gehuwd geweest was. Zowel de niet volledige gegevens betreffende de stad als de meer volledige gegevens betreffende de St.-Niklaasparochie tonen aan dat evenals op het platteland, het aantal tweede huwelijken in de tweede helft van de 18de eeuw afgenomen is⁹⁷.

Bij het beoordelen van deze hoge hertrouwcijfers moet rekening gehouden worden met de grote sterfte, de lage gemiddelde leeftijdsduur in de 18de eeuw en met het feit dat hoe jonger de overlevende, hoe groter het verlangen, hoe dringender ook de noodzaak was om een nieuw huwelijk aan te gaan.

94. D. Dalle, *a.w.*, p. 129.

95. *Ibidem*, p. 131, noten 1, 2 en 3.

96. Dat op dit gebied rekords gebroken werden blijkt uit een notitie in het overlijdensregister van Middelkerke a° 1668 (R.A. Brugge) «3 juli obiit Joanna Velders uxor Jacobi qui septem uxores habuit, 18 sepultus prefectus Jacobus Velders qui nisi dysenterio absumptus fuisset, potuisset ad octavam vel nonem matrimonium pervenire.»

97. 1706-55: stad 44 % (St.-Niklaaspar. 52 %); 1756-95: stad 37 % (St.-N. 41 %).

Het leeftijdsverschil van de gehuwden.

Steunend op de gegevens van de volkstelling van 1796⁹⁸ berekenden wij voor Veurne-stad het leeftijdsverschil tussen de huwelijkspartners. Dit gaf volgend resultaat⁹⁹:

	I		II		III		IV	
	a	%	a	%	a	%	a	%
0-5 jaar	115	29,3	69	17,6	184	46,9		
6-10 jaar	69	17,6	35	9,0	104	26,6		
11-15 jaar	37	9,4	15	3,8	52	13,2		
16-20 jaar	19	4,8	10	2,5	29	7,3		
21-25 jaar	14	3,6	1	0,2	15	3,8		
26-30 jaar	5	1,3	1	0,2	6	1,5		
31 jaar en meer	2	0,5	1	0,2	3	0,7		

Stellen wij in de eerste plaats vast dat zoals op het platteland, de mannelijke partner over 't algemeen ouder is dan de vrouwelijke. In meer dan 1/4 der gevallen (19,6 % man ouder - 6,9 % vrouw ouder) is er een leeftijdsverschil van meer dan 10 jaar. Dit hoge percentage is ongetwijfeld het gevolg van het groot aantal tweede huwelijken. Hierbij dient rekening gehouden te worden met het feit dat zowel de weduwnaar als de weduwe over 't algemeen een jongere partner koos¹⁰⁰.

Wij beschikken over geen gegevens omtrent het leeftijdsverschil van de huwelijkspartners in de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw. Rekening houdend met het groot aantal tweede huwelijken dat wij hierboven vaststelden, mogen wij evenwel aanvaarden dat ook in die tijd het leeftijdsverschil tussen de partners zeer aanzienlijk was. De vraag kan gesteld worden in hoever subjectieve gevoelens van liefde aan de basis van dergelijke huwelijken kunnen gelegen hebben. Toch blijkt voor zover wij dit uit de doopregisters

98. D. Dalle, *Volkstelling 1796*.

99. De gegevens beteken I leeftijdsverschil, II man ouder, III vrouw ouder, IV totaal.

100. D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, p. 133. In een maatschappij waar 70 % van de mannen en 54 % van de vrouwen van 20 tot 34 jaar ongehuwd bleef (zie: D. Dalle, *Volkstelling 1796*) kan zulks geen verwondering wekken.

kunnen aflezen, overspel heel weinig voor te komen ¹⁰¹. Wellicht verraadt zulks een meer zakelijke opvatting van het huwelijk, een opvatting die hierop neerkomt «Sans amour, on peut très bien aimer sa femme» ¹⁰².

Tijdsverloop tussen het afsterven van de partner en het nieuw huwelijk.

Een meer zakelijke opvatting van het huwelijk blijkt ook uit het korte tijdsverloop tussen het afsterven van de partner en het aangaan van een nieuw huwelijk. Het onderzoek van 285 tweede huwelijken tussen 1675 en 1715 te Veurne afgesloten en waarvan wij zowel de datum van ontbinding van het eerste huwelijk als de datum van het nieuwe huwelijk konden achterhalen, leert ons dienaangaande wat volgt ¹⁰³:

A	Weduwnaren die hertrouwen							
	I		II		III		Tot.	
	a	%	a	%	a	%	a	%
1 à 3 m.	21	30,4	12	26,7	3	8,5	36	24,2
4 à 6 m.	11	16,0	19	42,2	6	17,1	36	24,2
7 à 9 m.	8	11,6	5	11,2	6	17,1	19	12,8
10 à 12 m.	4	5,8	4	8,9	3	8,5	11	7,3
13 à 15 m.	4	5,8	1	2,2	3	8,5	8	5,4
16 à 18 m.	4	5,8	3	6,6	2	5,7	9	6,0
19 à 21 m.	1	1,4	—	—	2	5,7	3	2,0
22 à 24 m.	6	8,7	—	—	1	2,9	7	4,7
+ 24 m.	10	14,5	1	2,2	9	26,0	20	13,4
	69	100,0	45	100,0	35	100,0	149	100,0

101. Evenals op het platteland werden in de stad omzeggens geen kinderen «ex adulterio» geboren. De echtelijke trouw werd door de Franse intendant (einde 17de eeuw) als een sieraad van de Vlaamse vrouw geloofd (zie: Boulainvilliers, *Etat de France (Analyse des mémoires des intendants)*, Londen, 1727-28, dl. I, p. 3 «mais le mariage y opère si bien en Flandres qu'il fait toujours une femme vertueuse d'une fille coquette». Uit de gegevens blz. 76 hierboven blijkt dat in ongeveer 10 % der gevallen, het eerste kind binnen de 8 maanden na het huwelijk geboren werd.

102. Het betreft het gezegde van een personage in een comédie (aangehaald door M. Reinhard, *Histoire de la population mondiale de 1700 à 1948*, Parijs 1949, p. 69-70.

103. De gegevens betekenen: A aantal maanden tussen het af-

Weduwen die hertrouwen

A	I		II		III		Tot.	
	a	%	a	%	a	%	a	%
1 à 3 m.	1	2,1	3	6,7	4	9,5	8	6,0
4 à 6 m.	14	28,5	9	20,0	6	14,3	29	21,3
7 à 9 m.	8	16,3	10	22,2	5	11,9	23	17,0
10 à 12 m.	5	10,2	2	4,5	3	7,1	10	7,3
13 à 15 m.	—	—	5	11,1	2	4,8	7	5,1
16 à 18 m.	4	8,2	6	13,3	5	11,9	15	11,0
19 à 21 m.	—	—	3	6,7	2	4,8	5	3,7
22 à 24 m.	4	8,2	1	2,2	2	4,8	7	5,1
+ 24 m.	13	26,5	6	13,3	13	30,9	32	23,5
	49	100,0	45	100,0	42	100,0	136	100,0

Bovenstaande statistiek illustreert op treffende wijze de fabel van La Fontaine «La jeune veuve»

La perte d'un époux ne va point sans soupirs:
 On fait beaucoup de bruit, et puis on se console.
 Sur les ailes du Temps la tristesse s'envole:
 Le Temps ramène les plaisirs.
 Entre la veuve d'une année
 Et la veuve d'une journée
 La différence est grande...

Meer dan de helft (51,6%) van de weduwen en twee derde (68,5%) van de weduwnaars die opnieuw in het huwelijk treden, hertrouwen binnen het jaar na het overlijden van hun huwelijkspartner. Ongeveer de helft van de weduwnaars (48,4%) reeds binnen de zes maanden. De weduwen wachten ietwat langer. Was hun verdriet groter of hebben zij aanvankelijk gedacht «un cloître est l'époux qu'il me faut»? Gelet op het groot aantal weduwen dat hertrouwt tussen de 4de en de 6de maand na het overlijden van hun echtgenoot (21,3%) achten wij het waarschijnlijker dat ze gewacht hebben tot ze zekerheid hadden dat ze niet zwanger waren uit het vorige huwelijk.

sterven van de partner en het nieuw huwelijk; I, II, III de sociale groepen (laagste klasse, middenklasse, hoogste klasse); a: aantal gevallen.

De haast om te hertrouwen was bij de weduwen groter naar gelang ze tot een lagere sociale rang behoorden. Respectievelijk hertrouwen 57, 53 en 43% van de weduwen van de verschillende sociale klassen binnen het jaar na het overlijden van hun echtgenoot. Deze haast houdt ongetwijfeld verband met het verlangen van de weduwen haar eigen bestaan en dit van haar eventuele kinderen te verzekeren. Opmerkelijk is dat het aantal weduwen dat binnen de drie maanden na de ontbinding van het huwelijk hertrouwt, groter wordt naarmate de sociale rang waartoe ze behoren hoger is. De vrees van de nieuwe partner dat zijn vrouw zwanger zou zijn uit haar vorige verbintenis kan hier een rol gespeeld hebben. Deze vrees, de last van het huwelijk vroegtijdig te verhogen met de kosten van een bevalling en wellicht ook het verlangen het aantal kinderen zoveel mogelijk te beperken zal wel groter geweest zijn in de lagere dan in de meer gegoede standen.

Zoals bij de weduwen is het aantal weduwnaren dat binnen het jaar hertrouwt in de meer gegoede klasse minder groot dan in de min gegoede klassen ¹⁰⁴.

Seizoenschommelingen der huwelijken ¹⁰⁵.

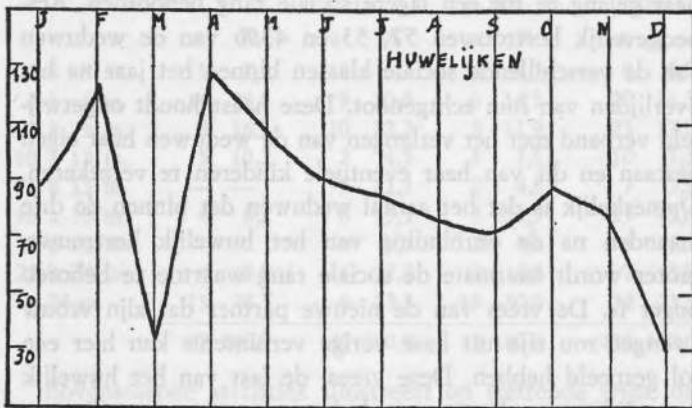
	j	f	m	a	m	j	j	a	s	o	n	d
1639-75	87	118	27	136	105	101	83	90	72	85	74	22
1676-15	86	136	35	115	96	92	82	79	76	88	84	31
1716-55	89	128	41	114	114	86	91	74	63	76	85	39
1756-95	90	114	29	148	112	80	86	65	73	104	70	29
Totaal	88	124	33	128	107	90	86	77	71	88	78	30

Het parallel verloop van de huwelijkscurve in de verschillende periodes toont voldoende aan dat de keuze van de huwelijksdatum aan vaste gewoonten gebonden was. Evenals op het platteland ¹⁰⁶ werden meer dan de helft der hu-

104. Cf. E. Hélin, *a.w.*, p. 196. Hij meent dat in de middenklassen en de hoogste klassen onder invloed van de godsdienst, een zekere terughoudendheid bestond ten opzichte van het huwelijk.

105. Gegevens per duizend. Er werd rekening gehouden met de ongelijke duur der maanden.

Grafiek III.

welijken tussen februari en juli ingezegend. Tussen beide curven (stad en platteland) bestaat trouwens een treffende overeenkomst. In beide is de invloed van de advent (december) en van de vasten (maart) zeer duidelijk merkbaar¹⁰⁷. Ook de naar boven gerichte spitsen van februari en april, de algemeen dalende tendens tussen april en september, de lichte stijging in oktober vindt men in beide curven terug. De stad kent evenwel niet de lichte vermeerdering van het aantal huwelijken die men op het platteland, vóór de oogst, in de maand juli zag. Evenals op het platteland stelt men in de stad, tussen het begin van de 17de eeuw en het midden van de 18de eeuw een stijging vast van het percentage huwelijken in de advent en in de vasten. In de tweede helft van de 18de eeuw lopen in beide gevallen de percentages terug.

In onze studie over het platteland onderzochten wij in hoeverre de hoge percentages van februari het gevolg konden zijn van huwelijken die vervroegd werden omwille van een

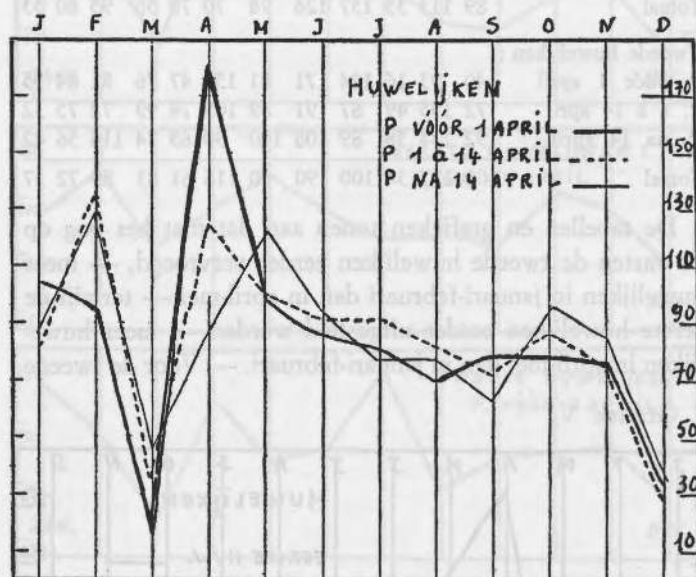
106. D. Dalle, *a.w.*, p. 157.

107. Dit is trouwens zo in alle katholieke landen. Zie R. Mols, *a.w.*, II, p. 278 en J. Bourgeois, *Le mariage, coutume saisonnière. Contribution à une étude sociologique de la nuptialité en France*, (*Population*, dl. I, 1946), p. 634.

voortijdige zwangerschap. Hiertoe berekenden wij afzonderlijk de seizoenschommelingen in de jaren met een vroege en in de jaren met een late Pasen. Een dergelijke berekening voor de stad geeft ;

	j	f	m	a	m	j	j	a	s	o	n	d
P. vóór 1 april	105	95	16	181	98	86	81	70	79	79	77	33
P. 1 à 14 april	80	135	33	126	100	91	91	82	72	87	75	28
P. na 14 april	85	130	47	89	122	94	78	77	64	96	85	35

Grafiek IV.

Evenals op het platteland worden naarmate Pasen later valt meer huwelijken in mei afgesloten, terwijl de vermindering van het aantal huwelijken in februari in jaren met een vroege Pasen, niet zozeer aan januari, dan wel aan april ten goede komt. Deze vaststelling, samen met het feit dat in november, de maand vóór de advent, een stijging van het aantal huwelijken genoteerd wordt, bewijst voldoende dat de hoge percentages in februari, niet het gevolg zijn van geforceerde huwelijken.

Tussen de curve der seizoenschommelingen eerste huwelijken en de curve tweede huwelijken¹⁰⁸ releveren wij een paar merkwaardige afwijkingen in verband met de verschuiving der huwelijken rond de vastenperiode.

Eerste huwelijken :

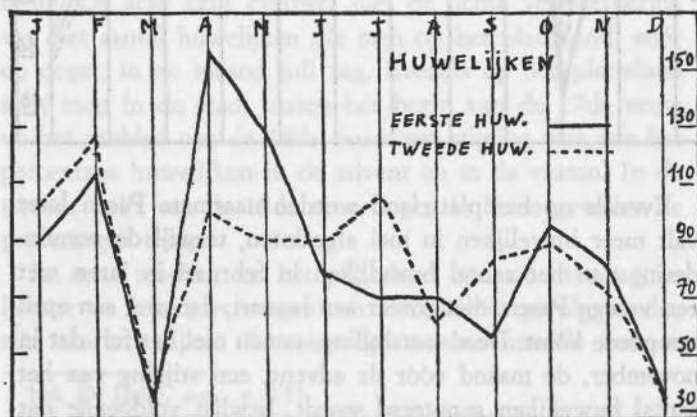
	j	f	m	a	m	j	j	a	s	o	n	d
P. vóór 1 april	98	97	8	231	120	64	54	85	59	94	64	26
P. 1 à 14 april	85	117	34	147	136	81	90	57	51	83	85	34
P. na 14 april	85	124	56	93	122	90	66	68	58	108	90	40
Totaal	89	113	33	157	126	78	70	70	56	95	80	33

Tweede huwelijken :

P. vóór 1 april	140	93	16	124	71	81	152	47	76	81	84	35
P. 1 à 14 april	72	155	49	87	91	89	105	74	99	72	75	32
P. na 14 april	92	134	38	89	108	100	90	63	74	114	56	42
Totaal	101	127	34	100	90	90	116	61	83	89	72	37

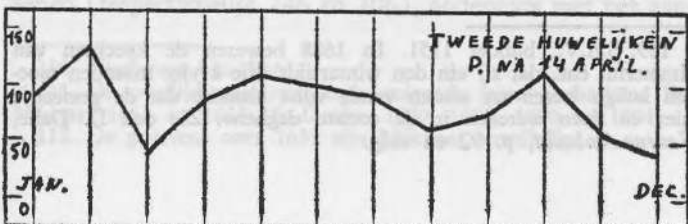
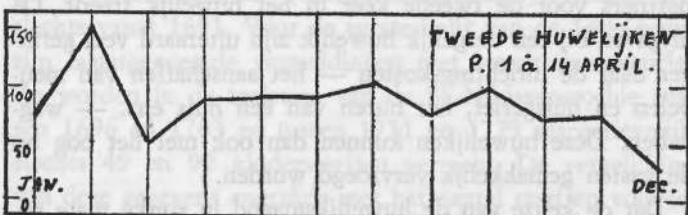
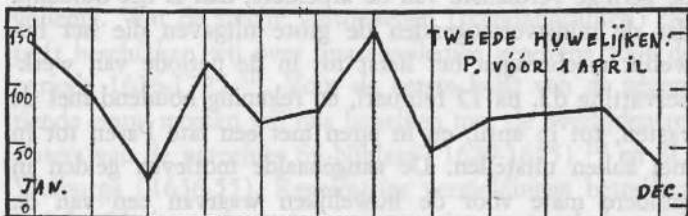
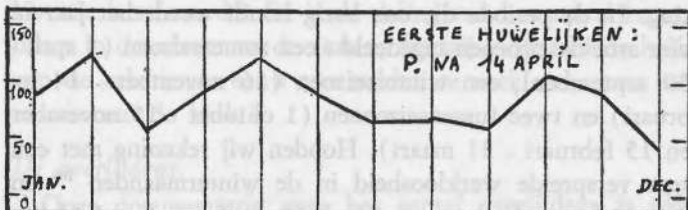
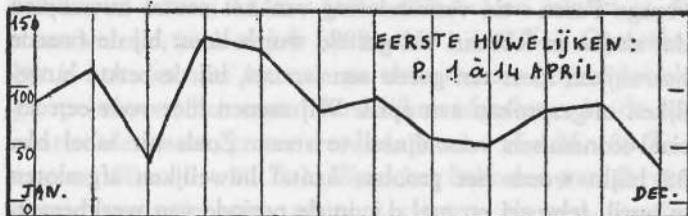
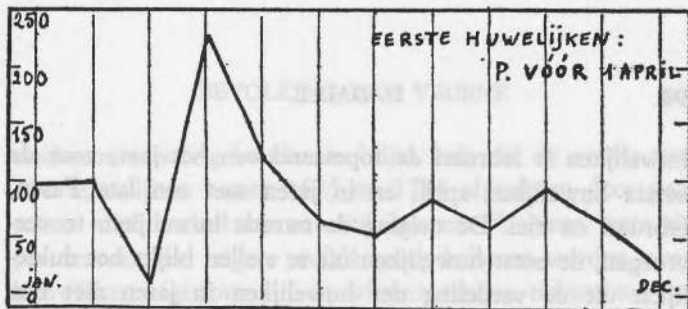
De tabellen en grafieken tonen aan dat met het oog op de vasten de tweede huwelijken eerder vervroegd, — meer huwelijken in januari-februari dan in april-mei — terwijl de eerste huwelijken eerder uitgesteld werden — meer huwelijken in april-mei dan in januari-februari. — Voor de tweede

Grafiek V.

108. Alleen na te gaan voor de periode 1716-95.

Grafiek VI.

huwelijken is februari de topmaand van het jaar, voor de eerste huwelijken april, en in jaren met een late Pasen, februari en mei. De neiging de tweede huwelijken te vervroegen, de eerst huwelijken uit te stellen blijkt het duidelijkst uit de verdeling der huwelijken in jaren met een vroege Pasen: de vermindering van het aantal huwelijken dat alsdan in februari vastgesteld wordt komt bij de tweede huwelijken meer ten goede aan januari, bij de eerste huwelijken uitgesproken aan april. Wij menen hier voor een sociaal-economisch verschijnsel te staan. Zoals uit tabel blz. 89 blijkt wordt het grootste aantal huwelijken afgesloten in april, februari en mei d.i. in de periode van werkhervatting. In de periode die ons bezig houdt wordt het jaar in vier arbeidsseizoenen ingedeeld: een zomerseizoen (1 april - 30 september), een winterseizoen (16 november - 14 februari) en twee tussenseizoenen (1 oktober - 15 november en 15 februari - 31 maart). Houden wij rekening met een zeer verspreide werkloosheid in de wintermaanden ¹⁰⁹ en de geringe verdienste van de arbeiders, dan is het duidelijk dat de minstvermogenden de grote uitgaven die het huwelijk meebrengen het liefst tot in de periode van werkhervatting d.i. na 15 februari, en rekening houdend met de vasten, tot in april, en in jaren met een late Pasen tot in mei zullen uitstellen. De aangehaalde motieven gelden in mindere mate voor de huwelijken waarvan een van de partners voor de tweede keer in het huwelijk treedt. De uitgaven bij een dergelijk huwelijk zijn uiteraard veel geringer daar de inrichtingskosten — het aanschaffen van meubelen en huisgerief, het huren van een huis enz. — wegvallen. Deze huwelijken kunnen dan ook met het oog op de vasten gemakkelijk vervroegd worden.

Dat de keuze van de huwelijksmaand in sterke mate so-

109. S.A.V., bundel 1151. In 1688 beweren de knechten van timmerlui enz. dat zij «in den wintertijdt drie à vier maanden moeten ledigh wesen ter causen vande vorst alsmede dat de gemeente niet en doen wercken in de cortste daghen». Zie ook D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, p. 92 en volg.

ciaal-economisch gebonden is blijkt ook uit de studie van 724 huwelijken tussen 1675 en 1715 afgesloten door personen wier sociaal statuut wij kennen ¹¹⁰. Naar mate de partners tot een hogere sociale groep behoren worden meer huwelijken afgesloten in de wintermaanden november, december en januari (142 - 169 - 242 ‰) en minder in de maanden mei, juni en juli (289 - 250 - 180 ‰). Opmerkelijk is ook dat naar mate de partners tot een hogere sociale groep behoren het aantal huwelijken afgesloten in de advent en de vasten, groter wordt (advent : 16 - 26 - 80 ‰ - vasten : 20 - 30 - 50 ‰). Werd het bekomen van de vereiste dispensatie «pro tempore clauso» als een prestigieuse kwestie beschouwd? En is de daling van het aantal huwelijken in de advent en de vasten, die wij in de tweede helft van de achttiende eeuw vaststelden te verklaren door een reactie van de kerk?

De overlijdens.

Onze documentatie over het aantal overlijdens is niet volledig. Wat de sterfte volwassenen (communicanten) betreft beschikken wij over quasi volledige gegevens voor de periode 1656-1795 ¹¹¹. Voor de eerste helft van de zeventiende eeuw moeten wij ons behelpen met de overlijdensregisters van de parochies St.-Niklaas (1620-1655) ¹¹² en St.-Walburga (1636-55). Regelmatige vermeldingen betreffende de kindersterften (niet-communicanten) vinden wij slechts vanaf 1691. Voor de eerste helft van de 18de eeuw zijn laatstgenoemde vermeldingen niet steeds nauwkeurig. Zo worden in de registers van de St.-Niklaasparochie tussen 1696 en 1703 en tussen 1711 en 1729 respectievelijk slechts 49 en 92 kindersterften vermeld. De vergelijking van deze gegevens enerzijds met het aantal sterften volwassenen (respectievelijk 246 en 706), anderzijds met het aan-

110. Hierboven blz. 59-61.

111. De overlijdensregisters over volgende jaren ontbreken: St.-Niklaas: 1664 en 1665; St.-Denijs: 1680, 1695, 1700 en 1794.

112. De gegevens over 1639 zijn blijkbaar onvolledig.

tal sterften in de kleinere parochies St.-Walburga (1696-1703 : 149 kinderen - 148 volwassenen) en St.-Denijs (1711-29 : 384 kinderen - 454 volwassenen) toont voldoende aan dat de voor de St.-Niklaasparochie opgegeven kindersterften ver beneden de werkelijkheid blijven.

Volgens de hierboven medegedeelde gegevens voor de St.-Denijs- en de St.-Walburgaparochie bedroeg het aantal kindersterften 46 à 50 % van het totaal aantal sterften. In de St.-Niklaasparochie is de verhouding in de periode 1731-45 zelfs 55 %. In de tweede helft van de achttiende eeuw schommelde het percentage rond 50.

In hiernavolgende tabel groepeeren wij de gegevens ¹¹³ betreffende het aantal sterften zoals wij die in de parochieregisters vonden :

	Volw.		Kind.		
	a	%	a	%	
1696-1705	705	63	416	37	(onvolledig : St.-N. 1696-1703 ; St.-D. 1698-1701)
1706-15	1029	65	557	35	(onvolledig : St.-N. 1711-15 ; St.-W. 1706-15)
1716-25	799	66	416	34	(onvolledig : St.-N. 1716-25 ; St.-W. 1716-18)
1726-35	783	56	608	44	(onvolledig : St.-N. 1726-29 ; St.-D. 1733-35)
1736-45	734	52	668	48	(onvolledig : St.-D. 1736-41)
1746-55	759	55	613	45	
1756-65	541	51	522	49	
1766-75	564	51	548	49	
1776-85	633	52	584	48	
1786-95	611	49	636	51	

Het ontbreken van de gegevens betreffende de kindersterften in de 17de eeuw en de onvolledigheid van de gegevens betreffende genoemde sterften ¹¹⁴ in de eerste helft

113. Er wordt geen afzonderlijk register voor de kindersterften bijgehouden.

114. De onvolledigheid van de opgaven betreffende de kindersterften blijkt overduidelijk wanneer wij het opgegeven aantal sterften vergelijken met het aantal geboorten en wij hierbij rekening houden met de zeer hoge zuigelingensterfte in de 18de eeuw. Zoals

van de 18de eeuw noopte ons, om bruikbaar statistisch materiaal te bekomen, de kindersterften en de sterften volwassenen afzonderlijk te noteren en te bestuderen.

*Trendlijn der sterfte van volwassenen (communicanten)
per oogstjaar.*

Steunend op de combinatie van de gegevens van de overlijdensregisters van de St.-Niklaasparochie (1623-1663) en de volledige reeks gegevens betreffende de sterfte volwassenen (1659-1788) mogen wij voor de eerste helft van de 17de eeuw, een geleidelijke stijging van het aantal sterften aanvaarden die eindigt in de spectaculaire spits van 1642-1648 veroorzaakt door de epidemie van 1645-1646.

In de jaren 1650-1662 is het aantal sterften teruggeval- len op het peil van 1623. Tussen 1663 en 1691 is de trend van de overlijdenscurve weer opwaarts gericht. Er ontwik- kelen zich 2 1/2 golven met maxima in 1668 (117), 1679 (113) en 1691 (141) en minima in 1673 (66) en 1685 (94). Genoemde maxima werden veroorzaakt door de sterf- tecrisissen van 1666-69, 1677-80 en 1689-93. Deze crisissen waren langduriger dan de crisis van 1645-46 maar minder spectaculair. Het grootste aantal sterften per oogstjaar ge- durende genoemde reeks crisisjaren werd in 1693 be- reikt. Alsdan stierven te Veurne 173 volwassenen. In 1645

uit onze berekeningen blijkt stierven einde 18de eeuw, per duizend levendgeborenen, ongeveer 300 zuigelingen (zie verder blz. 108). Verder blijkt dat de zuigelingensterfte alsdan 67% van het totaal aantal kindersterften bedroeg. Aanvaarden wij nu voor de eerste helft van de 18de eeuw een zuigelingensterfte van 30% en nemen wij aan dat de zuigelingensterfte 60% van het totaal aantal kindersterften bedroeg - op het platteland bedroeg de zuigelingen- sterfte in de eerste helft van de 18de eeuw ongeveer 50%, op het einde van de eeuw ongeveer 60% van het totaal aantal kinder- sterften (D. Dalle, a.w., blz. 146) - dan bekomen wij volgende minima : 1696-1705 : 1625 geboorten - 810 kindersterften (opgegeven aantal 416); 1706-15: 1431 geboorten - 715 kindersterften (opge- geven aantal 557). Op dezelfde basis berekend bekomen wij voor de volgende decennia respectievelijk: 760 (opgegeven aantal 416), 690 (opgegeven aantal 608), 635 (opgegeven aantal 668), 545 (op- gegeven aantal 613).

en 1646 stierven evenwel in de St.-Niklaasparochie alleen, respectievelijk 169 en 203 volwassenen.

Na de sterftecrisis van 1689-1693 daalt de trend der sterfte volwassenen zeer vlug. Ze blijft dalend tot 1758. Ook in deze periode onderscheiden wij 2 1/2 golven met minima in 1697 (61), 1736 (61) en 1758 (48) en maxima in 1709 (115) en 1786 (87). Het maximum van 1709 is het gevolg van de sterftecrisis van 1705-1707. Deze crisis is de laatste belangrijke crisis van de hier beschouwde periode.

In de tweede helft van de 18de eeuw (na 1758) evolueert de sterftecurve, alhoewel licht stijgend, op een laag niveau.

Voor het platteland beschikken wij niet over voldoende gegevens om steunend op de overlijdens van een groep parochies de trend te berekenen tussen 1659 en 1788 ¹¹⁵. Stellen wij in de eerste plaats vast dat voor zover wij dit kunnen nagaan, de grote sterftecrisisen én in de stad én op het platteland samenvallen: 1645-46, 1666-69, 1677-80, 1689-93 en 1705-07. Wij krijgen evenwel de indruk dat, de grote crisis van 1689-93 uitgezonderd, de sterftecrisisen van de tweede helft van de 17de eeuw - begin 18de eeuw, op het platteland van kortere duur waren ¹¹⁶.

Ook de sterftespitsen van de 18de eeuw vallen grotendeels samen: 1711-1712, 1714-15, 1718-19, 1724, 1726, 1729-30, 1740-41, 1747-51, 1762, 1775 en 1781-83 ¹¹⁷. De sterftespits van 1788 die wij in de stad noteren, tekent zich niet af op het platteland.

115. D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, blz. 138 en volg.

116. Ibidem, bijlage XXVI-1, XXVI-2 en XXVI-3. Voor de crisis 1666-69 kunnen wij voor het platteland alleen steunen op de gegevens voor Izenberge, Houtem en Alveringem. (In deze parochies is alleen 1668 een jaar van grote sterfte). De sterftecrisis van 1677-80 tekent zich op het platteland pas duidelijk af vanaf 1678. De crisis van 1705-07 pas vanaf 1707.

117. Ibidem, bijlagen XXVI-3, XXVI-4, XXVI-5 en XXVI-6. De sterftecrisis van 1718-19 tekent zich op het platteland pas vanaf 1719 af, ze duurt tot 1721. De crisis 1726-30 wordt in de stad onderbroken door een daling van het aantal sterften in 1727 en 1728. Op het platteland is de crisis in 1727-29 zeer intens, ze vermindert vervolgens en flakkert weer op in 1732. In laatstgenoemd

De trendbeweging van de overlijdens zoals die afgebeeld is op grafiek X van onze studie over het platteland is voor de periode 1686-1722 berekend op de gegevens van de parochieregisters van Avekapelle, Beveren, Gijverinkhove en Lampernisse. Wij stellen er vast dat de trend, tussen 1686 en 1693 rond hetzelfde niveau schommelt en vervolgens daalt om in 1700 een minimum te bereiken. In de stad is de trend zoals gezegd, stijgend tussen 1685 en 1691, dalend tussen 1692 en 1697. Berekend op de gegevens betreffende het aantal overlijdens in de parochies Avekapelle, Beveren, Gijverinkhove, Haringe, Hoogstade, Lampernisse, Pollinkhove en Stavele ¹¹⁸ is de trendbeweging overlijdens, evenals in de stad, stijgend tussen 1685 en 1690.

Na 1700 stijgt de trend, in de stad tot 1709, op het platteland tot 1715. Terwijl in de stad, de trend resoluut daalt na 1709 om in 1736 een minimum te bereiken, blijft de trend op het platteland tot 1725 op een hoog niveau evolueren. Pas in 1726 begint een spectaculaire daling. Het laagste punt wordt er in 1739 genoteerd.

Na een lichte stijging tussen 1737 en 1746 in de stad, tussen 1740 en 1745 op het platteland, daalt de trend opnieuw om én in de stad én op het platteland, in 1758 het laagste punt van de eeuw te bereiken. In de tweede helft van de eeuw is de trend op het platteland veel sterker opwaarts gericht dan in de stad.

De trendlijn der kindersterften per oogstjaar.

Zoals hierboven opgemerkt beschikken wij slechts over volledige gegevens betreffende de kindersterfte voor de tweede helft van de 18de eeuw. De relatief volledige gegevens vanaf 1726 tonen evenwel aan dat de trend tot omstreeks 1747 op een tamelijk hoog niveau evolueert. In 1748 treedt een daling in die haar laagste punt in 1758

jaar noteren wij in de stad een lichte stijging van het aantal sterften. De sterftecrisis 1740-41 tekent zich op het platteland reeds vanaf 1738 af, ze duurt tot 1742. In de stad flakkert de crisis, na een lichte daling in 1742, in 1743-44 weer op.

118. D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, bijlage XXVI-2.

bereikt. Er valt op te merken dat evenals de trend der overlijdens volwassenen, de trend kindersterften tussen 1740 en 1747 opwaarts gericht is. Het jaar 1758 is voor beide curven een dieptepunt. In de tweede helft van de eeuw is de trend kindersterfte evenals de trend overlijdens volwassenen licht stijgend. In deze vloedperiode tekenen zich twee golven af met hoogtepunten in 1765 (1764 volwassenen) en 1780 (1783 volwassenen).

Seizoenschommelingen overlijdens volwassenen.

Uit de vergelijking van de gegevens die wij hierna publiceren blijkt dat zowel in de 17de als in de 18de eeuw, de sterfte onder de volwassenen gedurende de winter groter was dan in de zomer. Het minimum aantal sterfgevallen wordt in de maanden juni, juli, augustus en september genoteerd.

In de periode 1636-1655 stellen wij een belangrijke stijging vast van het aantal sterfgevallen vanaf de maand oktober. In december bereikt de curve haar hoogste top. In januari blijft het aantal sterften nog zeer hoog. De belangrijke daling die vanaf februari optreedt wordt in maart-april even onderbroken. De curven seizoenschommelingen overlijdens volwassenen voor de perioden 1656-1715 en 1716-95 vertonen een enigszins ander beeld. Tussen oktober en januari evolueren genoemde curven op een lager, tussen februari en mei op een hoger niveau dan in de periode 1636-55, d.w.z. dat de periode van grote sterfte over een groter aantal maanden (oktober-mei), met lichte spitsen in november, januari en april, verdeeld is. De voorjaarsspits (april) is in beide perioden het hoogst.

1636-55 ¹¹⁹.

	j	f	m	a	m	j	j	a	s	o	n	d
Mannen	128	70	73	84	70	65	48	62	70	110	113	107
Vrouwen	109	78	89	85	78	51	58	51	62	96	109	134
Totaal	119	74	81	84	74	58	53	56	66	103	111	121

¹¹⁹. In %o. Er werd rekening gehouden met de ongelijke duur der maanden.

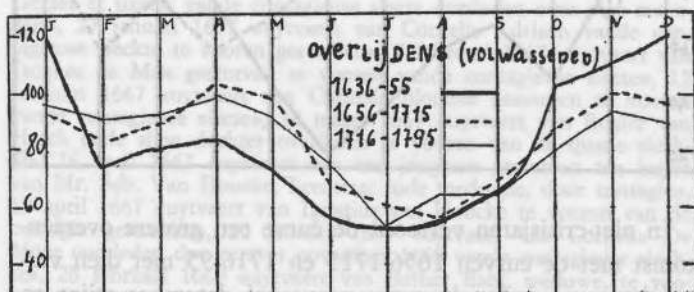
1656-1715.

Mannen	85	82	91	104	102	74	61	55	66	85	95	100
Vrouwen	99	84	87	102	92	60	59	57	72	89	105	94
Totaal	92	83	89	103	97	67	60	56	69	87	100	97

1716-95 ^{119b}.

Mannen	94	94	96	105	96	70	53	62	64	77	96	93
Vrouwen	97	89	90	96	90	80	55	68	68	85	94	88
Totaal	96	92	93	100	93	75	54	65	66	81	95	90

Grafiek VII.

De afwijking in de periode 1636-1655 wordt zoals blijkt uit navolgende gegevens en grafieken, verklaard door de abnormale hoge sterfte veroorzaakt door de epidemie (pest en dysenterie ¹²⁰) die een viertal jaren na elkaar (1645-48) telkens in genoemde maanden heerste ¹²¹.

Crisisjaren 1645-48.

	j	f	m	a	m	j	j	a	s	o	n	d
Mannen	138	93	33	66	43	43	26	50	73	126	166	143
Vrouwen	111	71	62	64	70	29	15	39	78	137	168	156
Totaal	125	82	47	65	57	36	20	45	75	131	167	150

Niet-crisisjaren (periode 1636-55).

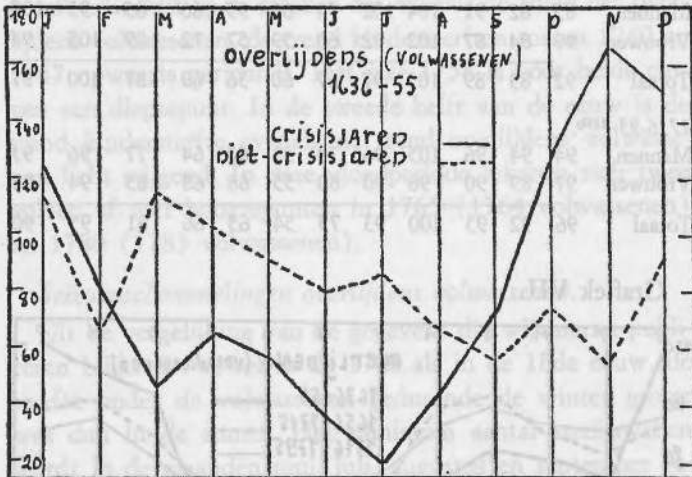
Totaal	113	66	115	103	91	80	86	67	57	75	55	92
--------	-----	----	-----	-----	----	----	----	----	----	----	----	----

¹¹⁹bis. In Luik (E. Hélin, *a.w.*, p. 219) was in de 18e eeuw de sterfte volwassenen het hoogst in december, januari en maart.

¹²⁰. D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, blz. 161.

¹²¹. In de parochieregisters worden alleen in de St.-Niklaasparo-

Grafiek VIII.

In niet-crisisjaren vertoont de curve een grotere overeenkomst met de curven 1656-1715 en 1716-95 met dien verstande evenwel dat de curve pas vanaf december stijgt en het maximum, na een zeer belangrijke inzinking in februari, reeds in maart bereikt wordt.

Het feit dat in de perioden 1656-1715 najaarsspits en voorjaarsspits op ongeveer gelijke hoogte liggen wijst er wellicht op dat er in genoemde perioden geen werkelijk moordende epidemieën meer opgetreden zijn. Toch is in eerstgenoemde periode, in crisisjaren de najaarssterfte (november) nog enigszins belangrijker dan de voorjaarssterfte (april)¹²². Dit is niet meer het geval in 1716-95¹²³.

chie in de maanden juli en augustus 1646 enkele pestgevallen uitdrukkelijk vermeld (a peste obijt). Op 17, 20 en 24 juli stierven in hetzelfde huisgezin een man, een vrouw en een kind. Verdere gevallen zijn 23 juli (vrouw), 24 juli (vrouw), 5 augustus (2 meisjes), 27 augustus (vrouw). In de registers van de St.-Denijsparochie worden geen pestgevallen vermeld. De registers van St.-Walburga ontbreken.

122. Uit enkele gegevens in de parochieregisters van St.-Denijs en St.-Niklaas blijkt dat in de sterftecrisisjaren 1666 en 1668 er zich te Veurne enkele pestgevallen voordeden. Volgende gevallen wor-

Sterftecrisisjaren in de periode 1656-1715 ¹²⁴

j	f	m	a	m	j	j	a	s	o	n	d
94	80	90	100	98	62	59	55	72	84	106	100

Sterftecrisisjaren in de periode 1716-1795 ¹²⁵

102	93	96	111	92	71	48	60	64	75	95	93
-----	----	----	-----	----	----	----	----	----	----	----	----

den uitdrukkelijk vermeld: overlijdensregister St.-Niklaas: 26 oktober 1666 «uytvaert van Pieter Verbeke vier weken te voren gestorven van de pest», 29 december 1666 «uytvaert van Adriaen Geraet et uxoris vande contagieuse siecte overleden over vier maenden», 27 januari 1667 «uytvaert van Cornelis Adriaen vande contagieuse sieckte te vooren gestorven», 7 februari 1667 «uytvaert van Jacques de Man gestorven te vooren vande contagieuse siecte», 15 februari 1667 «uytvaert van Cornelis Blomme gestorven te vooren vande contagieuse siecte», 14 maart 1667 «uytvaert van Rogier van Hesch ende sijne dochter overleden te vooren van de quade sieckte», 16 april 1667 «uytvaert van een jongman gestorven ten huuse van Mr. Seb. Van Houcke, licentiaat inde medecine, door contagie», 19 april 1667 «uytvaert van Ignatius van Houcke te vooren van de contagie gestorven», 10 januari 1669 «uytvaert van Cornelis De Moor overleden den eersten november 1668 vande contagieuse sieckte», 28 februari 1669 «uytvaert van Barber Baes, weduwe, te vooren gestorven vande contagieuse sieckte».

Overlijdensregister St.-Denijs: obiit peste: 17 september 1666 (1 man), 5 oktober 1666 (1 vrouw), 17 november 1666 (1 jongen), 18 november 1666 (1 vrouw), 20 november 1666 (1 meisje van 4 jaar), 27 november (1 meisje van 12 jaar), 7 december 1666 (1 meisje van 8 jaar), 25 december (1 meisje van 8 jaar), 13 augustus 1668 (1 vrouw), 17 augustus (1 meisje van 12 jaar), 19 augustus (1 meisje van 17 jaar), 31 augustus (1 meisje van 6 jaar), 2 september (1 vrouw en haar zoontje van 2 jaar), 6 september (1 man - echtgenoot van vorige vrouw), 14 september (1 vrouw), 15 september (1 weduwe), 21 september (1 man), 22 september (1 meisje van 10 jaar), 26 september (1 jongen van 8 jaar), 28 september (1 man), 30 september (de echtgenote van vorige en haar pasgeboren kind), 18 oktober (1 meisje van 8 jaar), 19 oktober (weduwe, haar man stierf op 21 september aan de pest, zij was zwanger, het kind werd uitgesneden), 22 oktober (1 jongen van 2 jaar) (uit hetzelfde gezin als hiervoor), 20 oktober (1 man), 21 oktober (1 vrouw), 27 oktober (1 jongen van 10 jaar), 13 november (1 vrouw).

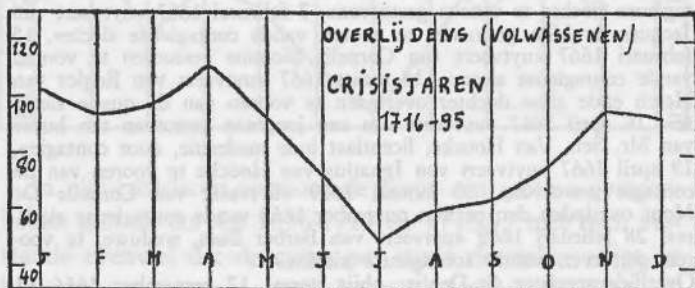
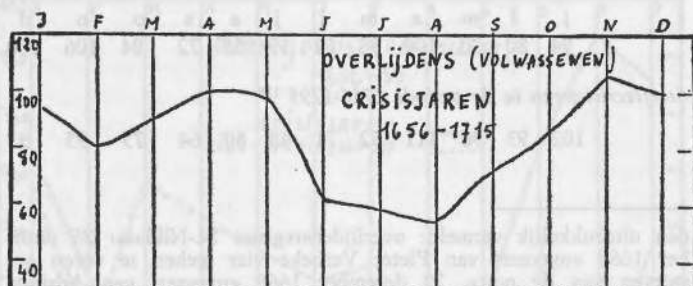
St.-Walburga: 2 september 1668 (1 man).

123. Op het platteland noteerden wij tijdens de sterftecrisisjaren 1781-83 een niet onbelangrijke septemberspits (D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, blz. 157-158). Dit is niet het geval te Veurne.

124. Crisisjaren 1666-69, 1677-81, 1689-93, 1705-08, 1711-12 (oogstjaren).

125. Crisisjaren 1718-19, 1724, 1726-30, 1740-41 en 1743-44, 1747-51, 1754, 1761-64, 1766, 1771, 1774-75, 1777, 1781-83 (oogstjaren).

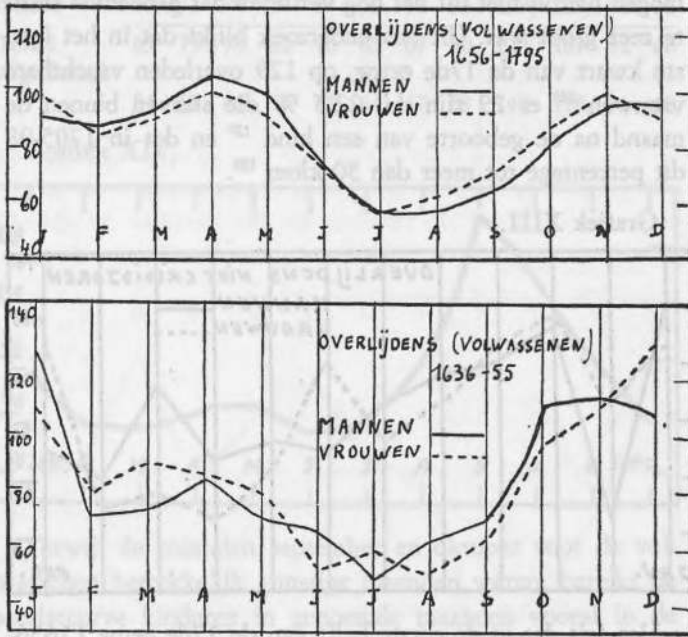
Grafieken IX & X.

Vestigen wij tenslotte nog de aandacht op volgend onderscheid tussen de seizoenschommelingen overlijdens volwassenen in de periode 1636-55 en de latere perioden. Uit de verdeling der sterften volgens geslacht blijkt dat tussen 1656 en 1795, in januari, augustus, september, oktober en november, de vrouwensterfte belangrijker was dan de mannensterfte. In februari, maart, april, mei en december liggen de sterftekansen van de mannen hoger dan die van de vrouwen. In de periode 1636-55 stellen wij het omgekeerde vast, alsdan sterven meer mannen dan vrouwen in januari, augustus, september, oktober en november, meer vrouwen in de andere maanden ¹²⁶.

126. Voor de gegevens zie blz. 100-101. Dat de pest en dysenterie-epidemie (1645-48) niet verantwoordelijk is voor het afwijkend verloop van de curve in de periode 1636-55 blijkt uit de verdeling der sterften in de niet-crisisjaren tussen 1636 en 1655.

Grafieken XI & XII.

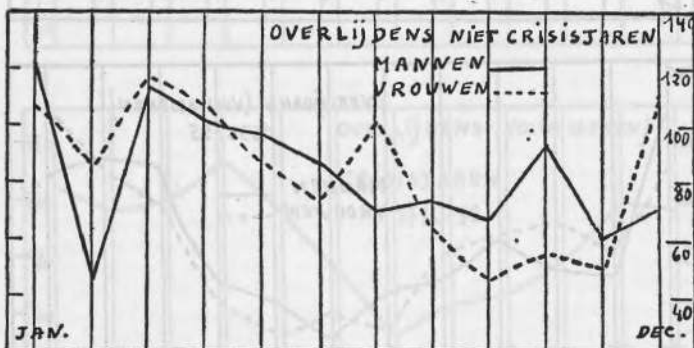

De maanden januari, augustus, september, oktober en november zijn in de 18de eeuw — wij beschikken over geen gegevens voor de 17de eeuw — de maanden met het grootste aantal kindersterften. Uit het onderzoek der kindersterften in de laatste decennia van de 18de eeuw blijkt dat 67 % van de kinderen die sterven jonger zijn dan 1 jaar. Uit dezelfde gegevens blijkt dat 54 % van de kindersterften in de leeftijdsgroep — 1 maand en 51 % van de kindersterften in de leeftijdsgroep 1 à 12 maanden in genoemde vijf maanden genoteerd wordt ¹²⁷. De sterke concentratie van de zuigelingensterfte en vooral van de endogene sterfte in genoemde maanden kan er op wijzen dat kraambensterfte de oorzaak is van de hogere sterftetekansen van de vrouw in

127. Slechts 40% van de kindersterften in de leeftijdsgroep 1 à 13 jaar.

augustus, september, oktober, november en januari. Wij mogen hierbij niet uit het oog verliezen dat genoemde sterfte zeer groot was. Uit ons onderzoek blijkt dat in het laatste kwart van de 17de eeuw, op 129 overleden vruchtbare vrouwen ¹²⁸ er 29 zijn d.i. 22,5 % die sterven binnen de maand na de geboorte van een kind ¹²⁹ en dat in 1705-08 dit percentage tot meer dan 50 klon ¹³⁰.

Grafiek XIII.

Het feit dat in de eerste helft van de 17de eeuw (1636-55), vóór de demografische crisis, de vrouwensterfte, in genoemde maanden geringer is dan de sterfte onder de mannen, wijst er wellicht op dat alsdan de zwangerschap minder moeilijkheden meebracht en dat de zuigelingensterfte, vooral de endogene sterfte wellicht geringer was.

Seizoenschommelingen kindersterften.

1696-1725 ¹³¹.

	j	f	m	a	m	j	j	a	s	o	n	d
jongens	70	58	70	69	74	65	78	78	158	120	90	70
meisjes	96	61	56	52	66	61	56	96	162	137	91	66
Totaal	83	60	63	60	70	63	67	87	160	129	90	68

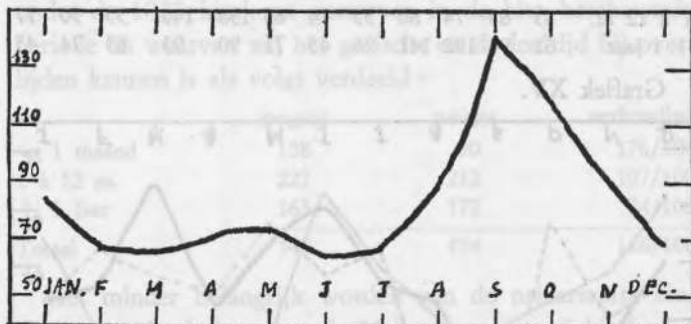
128. Het betreft 129 vruchtbare vrouwen die wij in verband met ons onderzoek omtrent de bevolking van 1689 bestudeerden.

129. Steunend op de vermeldingen in het overlijdensregister van Pollinkhove - de pastoor vermeldt tussen 1691 en 1718, in 1/4 der gevallen, de doodsoorzaak - berekenden wij dat 20% der vrouwelijke sterften in de groep vruchtbare vrouwen, aan de gevaren die

1726-1795.

jongens	82	78	69	90	78	71	67	84	120	103	89	69
meisjes	87	73	70	74	74	59	67	96	129	111	93	67
Totaal	85	75	70	82	76	65	67	90	124	107	91	68
Alg. Totaal.	84	67	66	71	73	64	67	89	142	118	91	68

Grafiek XIV.

Terwijl de maanden september en oktober voor de volwassenen betrekkelijk gunstige maanden waren, bereikt de sterftecurve kinderen in genoemde maanden vooral in de periode 1696-1725, een dramatische spits¹³². Evenals op het platteland¹³³ neemt de najaarssterfte in de loop van de 18de eeuw af, terwijl de voorjaarssterfte belangrijker wordt:

	1696-1725	1726-55	1756-95
juni, juli, augustus	217,0	207,5	236,0
september, oktober, november	379,0	356,0	289,0
december, januari, februari	210,5	214,0	242,0
maart, april, mei	193,5	222,5	232,5

Uit de studie van de seizoenvariëaties der kindersterften volgens leeftijd in de laatste decennia van de 18de eeuw

een bevalling meebrengt toegeschreven moet worden (D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, p. 163).

130. Hierboven blz. 74.

131. Onvolledige opgave van de kindersterften, zie hierboven blz. 96.

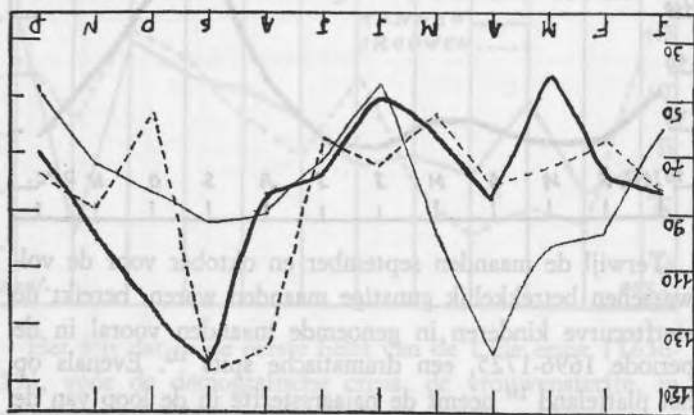
132. In Luik valt het maximum aantal sterften in augustus en september (E. Hélin, *a.w.*, p. 219). Dit is ook het geval in Auneuil en Maury (P. Goubert, *a.w.*, grafiek 51).

133. D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, p. 159.

blijkt dat voor de kinderen ouder dan 1 jaar, de maximumsterfte in het voorjaar valt en dat de zuigelingensterfte — 67 % van de kinderen die in de periode 1776-95 overlijden zijn jonger dan 1 jaar — aan de basis lag van de najaarsspits ¹³⁴.

	j	f	m	a	m	j	j	a	s	o	n	d
— 1 maand	84	75	42	86	63	50	77	84	144	125	100	70
1 à 12 m.	83	65	74	80	55	74	63	138	146	55	90	77
+ 1 jaar	61	97	102	141	98	45	71	90	93	83	74	45

Grafiek XV.

Kindersterften 1776-95.

— 1 maand — ; 1 à 12 maanden - - - - ; + 1 jaar —

De zuigelingensterfte was trouwens zeer hoog. Berekend per duizend levendgeborenen bekomen wij voor de stad de coëfficiënt 305 % ¹³⁵ tegenover 244 % voor het platteland. De zuigelingensterfte in de stad is als volgt verdeeld :

	jongens	meisjes	totaal
— 1 maand	133 %	84 %	110 %
1 à 12 maanden	192 %	198 %	195 %
Totaal	325 %	282 %	305 %

¹³⁴. Gegevens voor St.-Walburga 1776-95, voor St.-Niklaas 1781-95 en voor St.-Denijs 1776-92 en 1795. In dezelfde periode bedroeg de zuigelingensterfte op het platteland 59% van het totaal aantal kindersterften (D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, p. 146).

¹³⁵. Voor de periode 1782-92: 316‰ (zie D. Dalle, *Volkstelling 1796*, p. 138).

Evenals op het platteland is het hogere sterftcijfer onder de zuigelingen van het mannelijke geslacht bepaald door de grotere sterfte onder de jongens in de leeftijdsklasse — 1 maand. Het is trouwens de hogere zuigelingensterfte en vooral dan de endogene sterfte onder de jongens die het mannelijke overwicht in de kindersterfte bepaalt. De sterfte onder de 1022 kinderen gestorven in de hier beschouwde periode en waarvan wij het geslacht en de leeftijd bij overlijden kennen is als volgt verdeeld :

	jongens	meisjes	verhouding
— 1 maand	158	90	176/100
1 à 12 m.	227	212	107/100
+ 1 jaar	163	172	94/100
Totaal	548	474	116/100

Het minder belangrijk worden van de najaarsspits kindersterften in de loop van de 18de eeuw, die wij hierboven vaststelden ¹³⁶ kan het gevolg zijn van een afname van de zuigelingensterfte. De opzoekingen van Goubert ¹³⁷ voor Auneuil en Maury wijzen in deze richting. Goubert meent de vastgestelde daling te kunnen verklaren door een lichte vooruitgang van de hygiënische verzorging waardoor het aantal gevallen van entero-colitis afnam. Steunend op de door ons voor het platteland verzamelde gegevens menen wij de daling van de zuigelingensterfte aan het teruglopen van de endogene sterfte te mogen toeschrijven ¹³⁸. Zoals men weet zijn de oorzaken van deze sterfte reeds vóór de geboorte, hetzij bij de moeder, hetzij bij het kind aanwezig. Het minder veelvuldig voorkomen van ziekten die op de vrucht inwerken kan, naast de door Goubert vermelde oorzaken, een rol gespeeld hebben.

136. Hierboven blz. 107.

137. P. Goubert, *a.w.*, p. 67, grafieken 47 en 48, stelde een vermindering van de zuigelingensterfte vast naar het einde van de eeuw toe. De sterkte van de zuigelingensterfte hangt af van de gezondheid van de streek. (Ibidem, p. 40).

138. D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, p. 143-144: 1716-55 1756-95
 endogene sterfte 86‰ 82‰
 1 à 12 m. 160‰ 161‰

De sterfte naar de leeftijd.

Tussen 1776 en 1795 is de leeftijd van 529/617 volwassen mannen en van 546/627 volwassen vrouwen gekend. Deze sterften zijn als volgt over de verschillende leeftijdsklassen verdeeld ¹³⁹ :

leeftijd	Mannen		Vrouwen	
	I	II	I	II
12 - 14	—	9	—	10
15 - 19	—	24	—	29
20 - 24	1	40	1	29
25 - 29	5	22	12	16
30 - 34	14	20	17	8
35 - 39	26	8	25	11
40 - 44	30	18	35	7
45 - 49	27	9	25	13
50 - 54	34	15	30	15
55 - 59	36	17	23	23
60 en meer	101	73	62	155
	274	255	230	316

Deze cijfers ¹⁴⁰ krijgen slechts betekenis als men ze ziet in functie van de leeftijdsopbouw van de bevolking. Hiertoe

¹³⁹. De gegevens betekenen: I gehuwd, II ongehuwd.

¹⁴⁰. E. Hélin, *a.w.*, pp. 227-228 deelt in zijn werk de sterfte naar leeftijd mee voor de parochie Saint Christophe (1766-1793) (2022 sterfgevallen). Vergelijken wij de verdeling dezer sterfgevallen over de verschillende leeftijdsgroepen met de verdeling van 2097 sterfgevallen (kinderen inbegrepen) te Veurne:

	Veurne		Luikse par.	
		%		%
— 1 maand	248	11,8	280	14,9
— 12 maanden	687	32,8	501	26,6
— 12 jaar	1022	48,8	942	50,1
— 15 jaar	1041	49,7	982	52,0
— 20 jaar	1094	52,2	1022	53,9
— 30 jaar	1220	58,2	1119	59,0
— 40 jaar	1349	65,2	1202	63,4
— 50 jaar	1513	72,2	1293	68,2
— 60 jaar	1706	81,4	1418	75,0
+ 60 jaar	2097	100,0	1896	100,0 (Luikse par. 126 leeftijd onbekend).

In beide gevallen bedraagt het aantal kindersterften ongeveer 50% van het totaal aantal sterften. De endogene sterfte was in de Luikse parochie belangrijker dan te Veurne, de totale zuigelingen-

vergelijken wij ze met de verhouding gehuwden - ongehuwden zoals wij die kennen uit de volkstelling van 1796 ¹⁴¹.

leeftijd	Mannen				Vrouwen			
	I		II		I		II	
	a	b	a	b	a	b	a	b
12 - 14	—	—	100,0	100,0	—	—	100,0	100,0
15 - 19	—	—	100,0	100,0	—	—	100,0	100,0
20 - 24	19,0	2,5	81,0	97,5	15,0	3,5	85,0	96,5
25 - 29	51,0	18,5	49,0	81,5	42,0	43,0	58,0	57,0
30 - 34	52,5	41,0	47,5	59,0	68,0	68,0	32,0	32,0
35 - 39	61,5	76,0	38,5	24,0	71,0	70,0	29,0	30,0
40 - 44	68,5	62,5	31,5	37,5	55,5	83,0	44,5	17,0
45 - 49	72,5	75,0	27,5	25,0	45,0	66,0	55,0	34,0
50 - 54	62,5	69,0	37,5	31,0	60,0	66,0	40,0	34,0
55 - 59	50,0	68,0	50,0	32,0	35,0	50,0	65,0	50,0
60 +	56,5	58,0	43,5	42,0	22,0	28,5	78,0	71,5

Uit bovenstaande tabellen menen wij te mogen afleiden ¹⁴² dat de sterftetekansen bij de ongehuwde mannen van 20 tot 34 jaar groter waren dan bij de gehuwde mannen. In de andere leeftijdsklassen zijn de sterftetekansen bij de gehuwde mannen over 't algemeen groter dan bij de ongehuwden. Bij de vrouwen zijn de sterftetekansen in de leeftijdsgroepen 25 tot 39 jaar gelijk. In de oudere leeftijdsklassen zijn de sterftetekansen bij de gehuwde vrouwen groter dan bij de ongehuwde. Uit de vergelijking van de sterftetekansen bij de gehuwde mannen en de gehuwde vrouwen blijkt een grotere mortaliteit bij de gehuwde vrouwen van 25-29 jaar dan

sterfte daarentegen was belangrijker te Veurne. Bij de volwassenen wordt de leeftijdsgroep 20-29 jaar in ongeveer gelijke mate getroffen. De leeftijdsklassen 30-59 jaar worden te Veurne in sterkere mate getroffen dan in de Luikse parochie. Het verschil houdt ongetwijfeld verband met de sterkere bezetting van de oudste leeftijdsklasse te Luik (7 à 9% cnf. E. Hélin, *a.w.*, p. 96) dan te Veurne (2%, zie D. Dalle, *Volkstelling 1796*, p. 140-141).

141. Voor de volkstelling van 1796 zie D. Dalle, *a.w.* De gegevens beteken I gehuwd, II ongehuwd, a: percentage (on)gehuwden per leeftijdsklasse, b: percentage overledenen per leeftijdsklasse.

142. De vergelijking van de verdeling der sterften in de periode 1776-95 met de bevolkingsopbouw in 1796 is slechts een hulpmiddel daar de leeftijdsopbouw in laatstgenoemd jaar reeds beïnvloed werd door de sterfte in de hier beschouwde periode.

bij de mannen van dezelfde leeftijdsklasse ¹⁴³. De gevaren die een eerste bevalling meebrachten zijn hier ongetwijfeld niet vreemd aan ¹⁴⁴. Ook in de leeftijdsklassen 40-44 en 45-49 jaar zijn de sterftekansen bij de vrouwen groter dan bij de mannen. De moeilijkheden in verband met het intreden van de menopauze verklaren ongetwijfeld dit laatste verschijnsel ¹⁴⁵.

Hierboven ¹⁴⁶ wezen wij er op hoe de sterftecrises van het einde van de 17de en het begin van de 18de eeuw een flinke bres sloegen in de levenwekkende groep. Alhoewel het niet mogelijk is de gegevens die wij voor genoemd tijdperk verzamelden te vergelijken met de gegevens voor het einde van de 18de eeuw, blijkt toch dat ook in laatstgenoemd tijdperk de levenwekkende groep in niet onbelangrijke mate door de dood getroffen werd: 115/546 d.i. 21 % van de overleden volwassen vrouwen, 137/529 d.i. 26 % van de overleden volwassen mannen behoren tot bedoelde groep ¹⁴⁷.

143. P. Goubert, *a.w.*, p. 37 wijst er op dat de ontbinding der huwelijken in de eerste twee jaar na het huwelijk in hoofdzaak door het afsterven van de vrouw veroorzaakt werd; de ontbinding der huwelijken in het 10de tot het 14de jaar na het huwelijk, vooral door de dood van de man.

144. D. Dalle, *De bevalling, een pijnlijk en gevaarlijk godsgericht?* (*Album Jan De Cuyper, in Verslagen en mededelingen van De Leiegouw*, VIII-1966-afl. 1, pp. 117-123).

145. In onze studie over de bevolking van de stad en kasselrij Veurne in 1796 (p. 134, noot 1) berekenden wij voor de stad de sterftecoëfficiënt voor iedere leeftijdsklasse. Wij bekwamen volgend resultaat (%o):

	Mannen	Vrouwen
12-14	5,4	7,0
15-19	12,0	8,0
20-24	32,0	9,0
25-29	9,0	8,5
30-34	13,0	11,0
35-39	18,0	14,0
40-44	20,0	25,0
45-49	24,0	28,0
50-54	41,0	32,0
55-59	56,0	37,0
60+	100,0	93,0

Wij vestigden er de aandacht op dat de hogere coëfficiënten bij de mannelijke leeftijdsgroepen 15-24 jaar het gevolg zijn van valse aangiften omtrent de bevolkingssterkte van deze groepen.

146. Blz. 72-74.

147. Gehuwde vrouwen 20-49 jaar - gehuwde mannen 20-54 jaar.

Het natuurlijk accrescijfer.

Slechts voor de tweede helft van de 18de eeuw beschikken wij over het nodige cijfermateriaal om het natuurlijk accres te berekenen :

	sterften	geboorten	accres
1756-65	1063	1090	102/100
1766-75	1112	1257	113/100
1776-85	1217	1241	103/100
1786-95	1247	1334	107/100

Was het geboorteoverschot zeer klein in de tweede helft van de 18de eeuw, in de eerste helft van de eeuw was het heel zeker deficitair. Dit blijkt voldoende uit de vergelijking van het aantal geboorten met de niet volledige gegevens betreffende het aantal sterften :

1706-15	1586	1431	— 155
1716-25	1215	1416	+ 301
1726-35	1391	1381	— 10
1736-45	1402	1270	— 132
1746-55	1372	1090	— 282

Bovenstaande cijfers tonen voldoende aan dat ook een kleine stad, zonder aanvoer van nieuw bloed, moeilijk kon bestaan ¹⁴⁸.

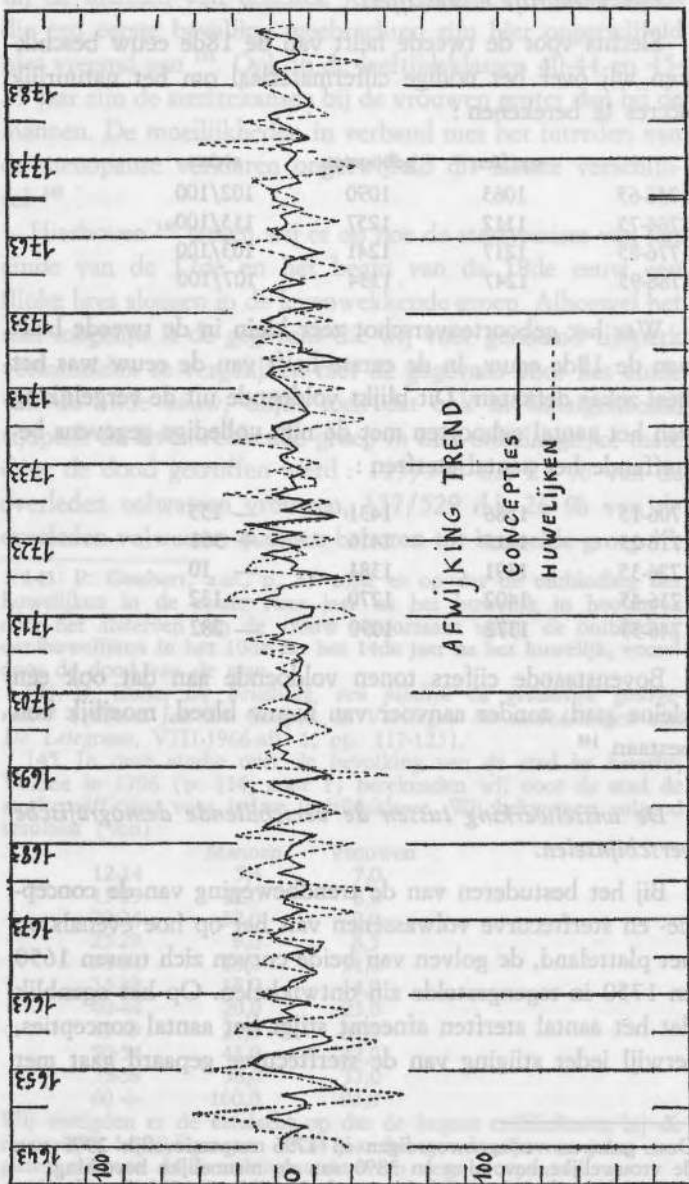
De wisselwerking tussen de verschillende demografische verschijnselen.

Bij het bestuderen van de trendbeweging van de conceptie- en sterftecijfer van volwassenen valt het op hoe evenals op het platteland, de golven van beide curven zich tussen 1650 en 1750 in tegengestelde zin ontwikkelen. Op het ogenblik dat het aantal sterften afneemt stijgt het aantal concepties, terwijl ieder stijging van de sterftecijfer gepaard gaat met

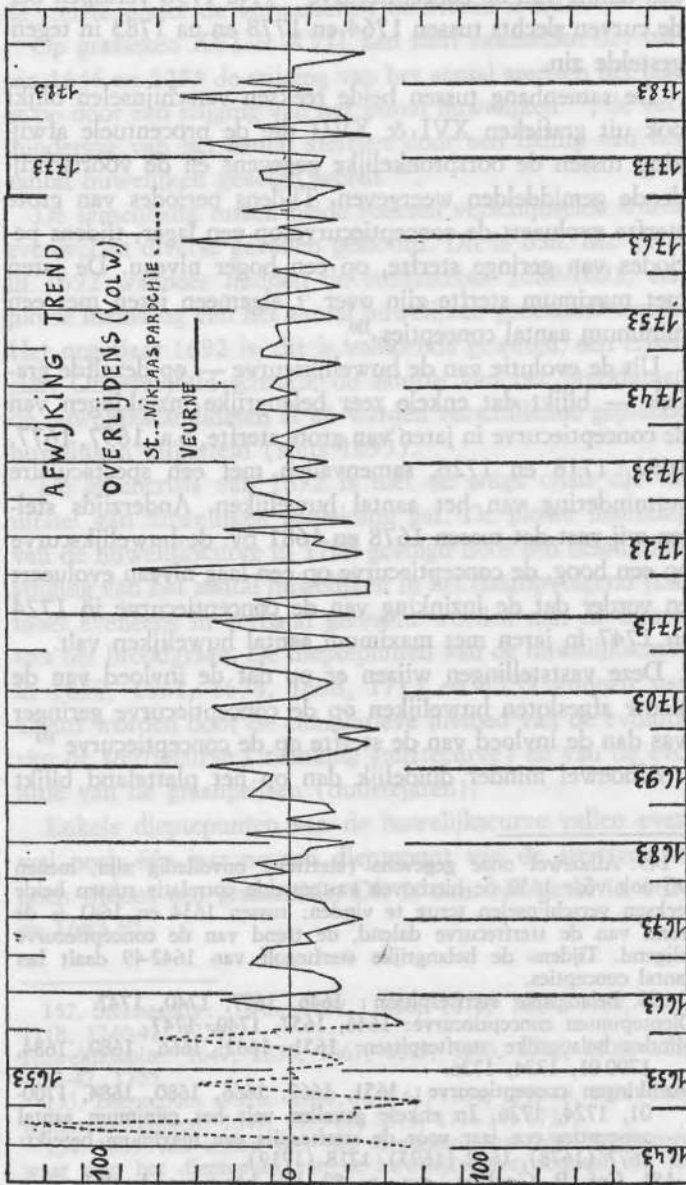
Deze groepen vertegenwoordigen in 1796 respectievelijk 29% van de vrouwelijke bevolking en 38% van de mannelijke bevolking.

148. Over de belangrijkheid van de inwijking te Veurne, zie onze studie over de volkstelling van 1796, pp. 131-134.

Grafiek XVI.

Grafiek XVII.

een daling van de conceptiecurve ¹⁴⁹. Na 1750 verlopen beide curven slechts tussen 1764 en 1778 en na 1783 in tegen-gestelde zin.

De samenhang tussen beide reeksen verschijnselen blijkt ook uit grafieken XVI & XVII die de procentuele afwijking tussen de oorspronkelijke gegevens en de voortschrijdende gemiddelden weergeven. Tijdens periodes van grote sterfte evolueert de conceptiecurve op een lager, tijdens periodes van geringe sterfte, op een hoger niveau. De jaren met maximum sterfte zijn over 't algemeen jaren met een minimum aantal concepties ¹⁵⁰.

Uit de evolutie van de huwelijkscurve — op dezelfde grafiek — blijkt dat enkele zeer belangrijke inzinkingen van de conceptiecurve in jaren van grote sterfte, o.a. 1657, 1677, 1692, 1718 en 1726, samenvallen met een spectaculaire vermindering van het aantal huwelijken. Anderzijds stellen wij vast dat tussen 1678 en 1681 bv. de huwelijkscurve op een hoog, de conceptiecurve op een laag niveau evolueert en verder dat de inzinking van de conceptiecurve in 1724 en 1747 in jaren met maximum aantal huwelijken valt.

Deze vaststellingen wijzen er op dat de invloed van de nieuw afgesloten huwelijken op de conceptiecurve geringer was dan de invloed van de sterfte op de conceptiecurve ¹⁵¹.

Alhoewel minder duidelijk dan op het platteland blijkt

149. Alhoewel onze gegevens (sterften) onvolledig zijn, menen wij ook vóór 1650 de hierboven vastgestelde correlatie tussen beide reeksen verschijnselen terug te vinden: tussen 1634 en 1641 is de trend van de sterftecurve dalend, de trend van de conceptiecurve stijgend. Tijdens de belangrijke sterftegolf van 1642-49 daalt het aantal concepties.

150. Belangrijke sterftespitsen: 1646, 1657, 1740, 1747.
Dieptepunten conceptiecurve: 1646, 1657, 1740, 1747.
Minder belangrijke sterftespitsen: 1651, 1662, 1666, 1680, 1684, 1700-01, 1724, 1726.

Inzinkingen conceptiecurve: 1651, 1662, 1666, 1680, 1684, 1700-01, 1724, 1726. In enkele gevallen valt het minimum aantal concepties een jaar voor de sterftespits een maximum bereikt: 1677 (1678), 1692 (1693), 1718 (1719).

151. Cnf. P. Goubert, *a.w.*, p. 50. Hij komt tot dezelfde vaststelling.

dat ook in de stad, de huwelijkscurve in sterke mate door de sterfte onder de volwassenen beïnvloed werd.

Op grafieken XVI & XVII kan men vaststellen dat tussen 1646 en 1755 de stijging van het aantal sterften het jaar er op door een stijging van het aantal huwelijken¹⁵², de vermindering van het aantal sterften door een daling van het aantal huwelijken gevolgd wordt¹⁵³.

De samenhang tussen beide reeksen verschijnselen wordt evenwel in diverse gevallen gestoord. Dit is o.m. het geval in 1692 wanneer midden de sterftecrisis 1689-1693, een plotse inzinking van het aantal huwelijken genoteerd wordt. Het oogstjaar 1692 is, dit is voldoende geweten, een crisisjaar. Ongetwijfeld schrikte de duurte van het broodgraan de huwelijksandidaten af en werden verschillende geplande huwelijken uitgesteld (spits 1693).

De graancrisis van 1692 is niet de enige crisis die tot uitstel van huwelijken aanleiding gaf. De plotse inzinking van de huwelijkscurve in 1709 gevolgd door een belangrijke stijging van het aantal huwelijken in het daaropvolgend jaar, moet eveneens in verband gebracht worden met de duurte van het broodgraan. De dieptepunten van de huwelijkscurve in 1650, 1661, 1674, 1698, 1713 en 1739 kunnen verklaard worden door de cumulatieve invloed van de evolutie van de sterftecurve (inzinking sterftecurve) en van de evolutie van de graanprijzen (duurtejaren).

Enkele dieptepunten van de huwelijkscurve vallen evenwel noch één jaar na een dieptepunt van de sterftecurve, noch tijdens een graancrisis. Dit is o.m. het geval in 1657 en 1683¹⁵⁴.

152. Sterftespits: 1646, 1657, 1666, 1678, 1689, 1700, 1707, 1718, 1740-41, 1754.

Huwelijksspits: 1647, 1658, 1667, 1679, 1690, 1701, 1708, 1719, 1741-42, 1755.

153. Dieptepunt sterfte: 1650, 1660-61, 1674, 1717-18, 1726. Dieptepunt huwelijken: 1649, 1659-60, 1673, 1716-17, 1725.

154. 1683 valt samen met het dieptepunt van de sterftecurve waar men het dieptepunt van de huwelijkscurve normaal een jaar later zou verwachten.

Laatstgenoemde oogstjaren waren zeer harde jaren voor de bevolking van Veurne en Veurne-Ambacht. In 1657 dreef het verblijf van de troepen van de prins van Condé in het gebied ten westen van de Lovaart en ten zuiden van de IJzer, en het verblijf van de soldaten van de hertog van York rond de stad Veurne, de bevolking op de vlucht. De winter 1657-58 was daarenboven «den coutsten winter die men in langen tijd doorsien had»¹⁵⁵. In oktober 1683 werd een sterk Frans garnizoen (2000 man) bij de inwoners van Veurne ingekwartierd. Ze bleven er tot einde april 1684 om de bevolking van stad en omliggende te beschermen. Op 16 december 1683 verklaarde Spanje de oorlog aan Frankrijk. Ook de winter 1683-84 was zeer koud. «'t Vroor soo straf als dat men het van menschens gedencken gesien hadt. Vele coeyen ende calveren zijn in de stallen dootd gevroosen. Het meerdere deel van de vogels met veel ander wilt ende gedierte vergingh. Vele vruchten die op den acker stonden vervroosen oock. De zee is op dese custen zoo verre als dat men sien mocht toegevroosen geweest. Daerdoor vertrocken de visschen soodanich naer de diepte dat de visschers in langhen tijdt geen conden vangen. Maer degone dieder felst bij leeden en wier lot noch meest te beclagen was, waren de aerme lantslieden (wiens huysen bij nachte verbrant wierden), welcke in de bosschen ende hagen dikwijls half gecleet ende naectt moesten vluchten, alwaer eene menichte er van versteven zijn.» De droogte (van april tot augustus 1684 regende het niet) en een rupsenplaag in mei 1684 berokkende veel schade aan de veestapel en aan de veldvruchten (bonen, erwten, vlas)¹⁵⁶. Dat men in dergelijke omstandigheden liefst het huwelijk tot een latere datum verschoof zal wel niemand verwonderen.

In onze studie over het platteland kwamen wij tot het besluit dat de sterfte volwassenen althans in de periode 1650-

155. P. Heinderijcx, *Jaerboeken van Veurne en Veurnambacht*, (uitgegeven door E. Ronse), dl. IV, blz. 200-210.

156. *Ibidem*, dl. IV, blz. 324-325.

1750, als het regelend element van de demografische ontwikkeling moet beschouwd worden en dat de graancrises een eerder geringe invloed op de ontwikkeling van de demografische curven uitoefenden. Kan dit besluit voor de stad gehandhaafd blijven? De correlatie tussen de evolutie van de sterftecurve volwassenen en de conceptiecurve (negatief) enerzijds, de huwelijkscurve (positief) anderzijds kan niet geloofwaardig worden. De correlatie tussen overlijdens- en huwelijkscurve wordt zoals hierboven aangetoond, slechts verstoord in jaren van beproeving. Onderzoeken wij thans of in de stad, de graancrises, de sterfte- en conceptiecurven sterker beïnvloed hebben dan op het platteland.

Tussen 1645 en 1744 noteren wij zowel in Vlaanderen en Wallonië als in Frankrijk negen grote graancrises. De crises van 1647-51 (max. 1651), 1660-62 (max. 1661), 1690-94 (max. 1692), 1708-10 (max. 1709) en 1738-41 (max. 1740) moeten als de zwaarste beschouwd worden ¹⁵⁷.

In Veurne valt de graancrisis van 1690-94 samen met een sterftecrisis en noteren wij tijdens de graancrises van 1647-51, 1660-62, op het ogenblik dat de graanprijzen in 1651 en 1661 een maximum bereiken, een niet onbelangrijke vermeerdering van het aantal sterften. Tijdens de crisis van 1738-41 neemt het aantal sterften aanvankelijk af, maar in 1740, op het ogenblik dat de graanprijzen een maximum bereiken, stellen wij een belangrijke toename van het aantal sterften vast ¹⁵⁸. De graancrisis van 1708-10 valt evenwel in een periode van geringe sterfte ¹⁵⁹. Dit is eveneens het geval voor de niet onbelangrijke stijging der graanprijzen in 1697-98.

157. Zie o.a. J. Vermaut, *Prijzen van tarwe en rogge te Nieuwpoort en gewicht van het brood (1588-1792)*, in *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe-XVIIIe eeuw)*, gepubliceerd onder leiding van Prof. Dr. C. Verlinden, Brugge 1959, pp. 67-83.

158. Aantal sterften volwassenen per oogstjaar: 1736: 67, 1737: 64, 1738: 59, 1739: 50, 1740: 87, 1741: 89.

159. Aantal sterften volwassenen per oogstjaar: 1702: 87, 1703: 90, 1704: 86, 1705: 106, 1706: 142, 1707: 148, 1708: 122, 1709: 77, 1710: 74.

Een invloed van de graancrisis op de sterfte volwassenen kan heel zeker niet geloofwaardig worden. Die invloed schijnt evenwel eerder beperkt te zijn. Het is in ieder geval zo dat de graancrisis niet als de voornaamste oorzaak van de grote sterftecrisis kunnen beschouwd worden. De stijging van de sterfte tijdens de graancrisis van 1690-94 nam reeds in 1689, dus vóór de crisis een aanvang ¹⁶⁰. De zeer belangrijke sterftecrisis van 1645-46 ¹⁶¹, 1657 ¹⁶², 1666-67 ¹⁶³, 1677-78 ¹⁶⁴, 1718-1719 ¹⁶⁵ en de minder belangrijke, maar toch niet geringe sterftespitsen van 1700-1701, 1706-1707, 1711-1712 kunnen in geen geval op rekening van de honger geschoven worden.

Om de invloed van de sterfte enerzijds, van de graancrisis anderzijds op de conceptiecurve af te wegen ontleeden wij de gang van de sterftecurve en van de conceptiecurve per drie maanden, enerzijds in periodes van grote sterfte maar met normale graanprijzen, anderzijds in periodes van geringe sterfte maar met hoge graanprijzen :

Grote sterfte - normale graanprijzen : 1645-1646, 1657-1658, 1666-1667, 1677-1678, 1706-1707 en 1718-1719.

In al deze gevallen stelden wij een duidelijke negatieve correlatie vast tussen sterfte- en conceptiecrisis.

Geringe sterfte - hoge graanprijzen : 1698 en 1708-1709.

De ontleding van de evolutie van de sterfte- en conceptiecurve tijdens de grote crisis van 1708-1709 geeft volgend beeld : de inzinkingen van de conceptiecurve in de maanden

160. Aantal sterften volwassenen per oogstjaar: 1685: 62, 1686: 96, 1687: 83, 1688: 93, 1689: 153, 1690: 163, 1691: 158, 1692: 150, 1693: 173, 1694: 98, 1695: 57, 1696: 41.

161. Het aantal sterften volwassenen per oogstjaar stijgt van gemiddeld 44 in 1642-44 tot 186 in 1645-46.

162. Het aantal sterften volwassenen is in 1657 ongeveer tweemaal zo hoog als in 1654-55 (gemiddeld 32).

163. 1666-67: gemiddeld 44 - 1662-65: gemiddeld 78.

164. In genoemde jaren is het aantal sterften tweemaal zo hoog als in niet-crisisjaren.

165. In 1719 ongeveer driemaal meer sterften dan in 1716-17.

den februari - april 1709 en november 1709 - januari 1710. Deze inzinkingen kunnen op rekening van de graancrisis geschoven worden. Ook tijdens de minder spectaculaire graancrisis van 1698 stellen wij in februari - april een inzinking van de conceptiecurve vast die niet door de sterfte kan veroorzaakt zijn.

In 1692-93 kan de inzinking van de conceptiecurve in augustus en oktober 1693 aan de cumulatieve werking van sterfte- en graancrisis toegeschreven worden.

Uit bovenstaande ontleding menen wij te mogen afleiden :
— dat een zekere invloed van de graancrisis op de gang van de conceptiecurve niet kan geloofend worden.
— dat de invloed van de sterfte op de gang van de conceptiecurve belangrijker was dan die van de graancrisis.

De vraag is evenwel in hoever de inzinkingen van de conceptiecurve in periodes van sterfte het gevolg zijn van de bres die tijdens een sterfte-epidemie in de vruchtbare groep geslagen wordt ¹⁶⁶ en (of) in hoever ze het gevolg zijn van een daling van de effectieve vruchtbaarheid in bedoelde periodes. Het antwoord op deze vraag veronderstelt de kennis van de jaarlijkse schommelingen van de effectieve vruchtbaarheid.

De variaties van de vruchtbaarheid.

Om de schommelingen van de vruchtbaarheid na te gaan spoorden wij alle in de oogstjaren 1689 tot 1709 effectief vruchtbare gehuwde vrouwen in de parochieregisters op en berekenden wij het aantal kinderen dat door deze vrouwen binnen het oogstjaar geconcipieerd werd. De biologisch beperkte duur van de vruchtbaarheid en de sterfte binnen de vruchtbare groep brengt mee dat ieder jaar een aantal vrouwen geëlimineerd wordt. Ieder jaar ook wordt een nieuwe groep vruchtbare gehuwde vrouwen ingeschakeld. Van deze laatste kennen wij slechts in een beperkt aantal gevallen

166. Zie hierboven blz. 74.

de huwelijksdatum. In de overige gevallen ontsnapt ons het ogenblik waarop ze te Veurne tot de groep effectief vruchtbare gehuwde vrouwen gaan behoren ¹⁶⁷. Hiermee rekening houdend hebben wij de gegevens in drie categorieën gerangschikt :

- A. kinderen in het betrokken oogstjaar geconcipeerd door vrouwen die reeds vruchtbaar waren vóór het betrokken oogstjaar,
- B. kinderen in het betrokken oogstjaar geconcipeerd door voor het eerst vruchtbare vrouwen (huwelijksdatum gekend),
- C. kinderen in het betrokken oogstjaar geconcipeerd door vrouwen die voor het eerst in de parochieregisters van Veurne als gehuwd vermeld worden en waarvan noch de huwelijksdatum noch de datum van inwijking gekend is.

De sterkte van laatstgenoemde groep berekenden wij door toepassing van dezelfde vruchtbaarheidscoëfficiënt als reeks B ¹⁶⁸ :

oogstj.	A			B			C		Totaal		
	a	b	c	a	b	c	a	b	a	b	c
1689	180	79	0,44	18	12	0,66	48	32	246	123	0,50
1690	180	96	0,53	30	25	0,83	19	16	229	137	0,60
1691	165	82	0,49	33	24	0,73	42	31	240	137	0,57
1692	176	72	0,40	6	4	0,66	41	27	223	103	0,46
1693	¹⁶⁹										
1694	¹⁶⁹										
1695	211	92	0,43	19	10	0,52	92	48	322	150	0,47
1696	233	119	0,51	31	19	0,61	47	29	311	167	0,53

167. Huwelijken buiten Veurne afgesloten. Deze vrouwen kunnen zowel onmiddellijk na hun huwelijk naar Veurne gekomen zijn als later.

168. De gegevens betekenen: A, B, C de drie in de tekst vermelde categorieën; a: aantal vruchtbare vrouwen, b: aantal concepties (kinderen geconcipeerd door de vrouwen vermeld onder a), c: vruchtbaarheidscoëfficiënt.

169. Daar het geboorteregister van de St.-Denijsparochie over 1695 ontbreekt konden wij de vruchtbaarheidscoëfficiënt voor de jaren 1693 en 1694 niet berekenen.

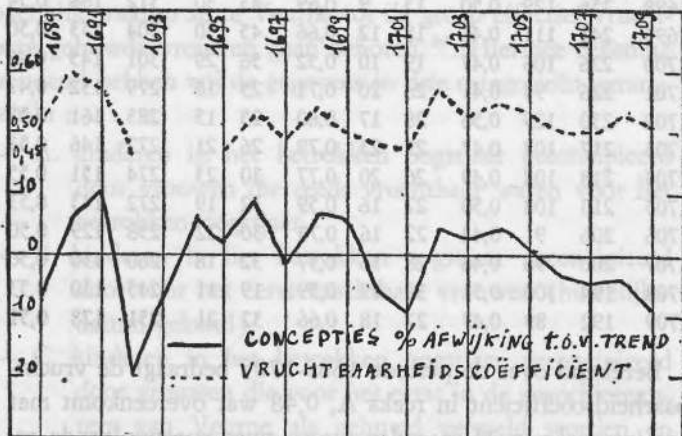
1697	246	111	0,45	23	14	0,60	55	33	324	158	0,49
1698	256	129	0,50	13	9	0,69	43	30	312	168	0,54
1699	241	111	0,46	18	12	0,66	45	30	304	153	0,50
1700	226	106	0,47	19	10	0,52	56	29	301	145	0,48
1701	226	94	0,41	28	20	0,71	25	18	279	132	0,47
1702	230	129	0,56	28	17	0,60	25	15	283	161	0,57
1703	217	102	0,47	29	23	0,79	26	21	272	146	0,53
1704	218	108	0,49	26	20	0,77	30	23	274	151	0,55
1705	213	108	0,50	27	16	0,59	32	19	272	143	0,53
1706	206	91	0,44	22	16	0,73	30	22	258	129	0,50
1707	200	96	0,48	28	16	0,57	32	18	260	130	0,50
1708	194	100	0,51	32	19	0,59	19	11	245	130	0,53
1709	192	89	0,47	27	18	0,66	32	21	251	128	0,51

Berekend over de periode 1689-1709 bedraagt de vruchtbaarheidscoefficiënt in reeks A, 0,48 wat overeenkomt met een interval van 25 maanden tussen twee opeenvolgende geboorten. Het gemiddelde 0,66 in reeks B komt overeen met een interval van 18 maanden tussen huwelijk en eerste geboorte ¹⁷⁰.

Uit bovenstaande gegevens blijkt voldoende dat de vruchtbaarheid van de hele gemeenschap (totaal) in hoofdzaak door de vruchtbaarheid van de reeds gevestigde paren (reeks A) bepaald wordt maar positief beïnvloed wordt door de vruchtbaarheid van de nieuw gevormde paren. Vergelijken wij de hierboven berekende vruchtbaarheidscurve (totaal) met de evolutie van de conceptiecurve (procentuele afwijking ten opzichte van de trend) dan blijkt dat beide curven parallel evolueren: iedere daling van de vruchtbaarheidscoefficiënt gaat gepaard met een inzinking van de conceptiecurve.

170. Deze interval is groter dan de hierboven blz. 75 berekende daar meerdere eerste geboorten die zich voordoen tussen de 10de en de 16de maand na het huwelijk, niet in het betrokken oogstjaar geconcipieerd werden. Vb. huwelijk juli 1690 - geboorte mei 1691 (interval 10 maanden): het huwelijk valt in het oogstjaar 1689 - de conceptie in het oogstjaar 1690. De conceptie komt op rekening van de reeds gevormde paren (reeks A). Deze verschuiving verklaart meteen het feit dat de gemiddelde interval in de reeks A slechts 25 m. bedraagt tegenover 25,8 m. zoals hierboven blz. 77, berekend.

Grafiek XVIII.

De inzinkingen van beide curven in 1700-1701 en 1706-1707 vallen in periodes van grote sterfte (volwassenen). De inzinkingen in 1692 en 1709 vallen in jaren van hoge graanprijzen. Terwijl laatstgenoemde graancrisis in een periode van geringe sterfte optreedt, valt eerstgenoemde graancrisis midden in een periode van grote sterfte. In 1697 noteren wij een lichte opflakking van het aantal sterften. De inzinkingen van 1695 en 1703 tenslotte vallen in periodes van geringe sterfte en lage graanprijzen. Uit bovenstaande blijkt voldoende dat graancrisis en sterfte (lees ziekte) de vruchtbaarheid negatief beïnvloed hebben.

De studie van de vruchtbaarheid van de reeds gevormde paren wier sociaal statuut wij kennen zal ons inzicht in het probleem verdiepen ¹⁷¹.

171. Wij beperken ons hier tot de vruchtbaarheid van de reeds gevormde paren (vgl. reeks A, tabel blz. 122) omdat het jaarlijks aantal nieuw gevormde paren wier sociaal statuut wij kennen te gering is om betrouwbare gegevens te verkrijgen. Wij herinneren er aan dat de vruchtbaarheid van de reeds gevormde paren bepalend is voor de vruchtbaarheid van de hele gemeenschap (zie blz. 123). Voor de betekenis van de gegevens a, b, c, zie voetnoot 168.

Vruchtbaarheidscoëfficiënten van de reeds gevormde paren wier sociaal statuut wij kennen.

oogstj.	Klasse I			Klasse II			Klasse III			Totaal		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
1688	27	8	0,30	34	20	0,58	57	33	0,58	118	61	0,51
1689	31	11	0,35	43	12	0,28	40	18	0,45	114	41	0,36
1690	30	15	0,50	42	20	0,48	43	26	0,60	115	61	0,53
1691	27	15	0,55	36	16	0,44	46	27	0,58	109	58	0,53
1692	30	10	0,33	34	16	0,47	44	23	0,52	108	49	0,45
1693 ¹⁷²												
1694												
1695	37	9	0,24	42	13	0,31	53	27	0,51	132	49	0,37
1696	47	26	0,55	45	28	0,62	53	29	0,55	145	83	0,57
1697	50	22	0,44	47	24	0,51	52	23	0,44	149	69	0,46
1698	48	18	0,37	45	22	0,49	51	33	0,65	144	73	0,51
1699	47	22	0,46	43	20	0,46	40	19	0,47	130	61	0,47
1700	55	25	0,45	45	23	0,51	34	18	0,53	134	66	0,49
1701	61	28	0,46	47	19	0,40	32	15	0,47	140	62	0,44
1702	61	30	0,49	50	25	0,50	36	23	0,64	147	78	0,53
1703	63	28	0,44	49	22	0,41	36	16	0,44	148	66	0,44
1704	64	32	0,50	51	26	0,51	37	17	0,46	152	75	0,49
1705	61	28	0,46	47	25	0,53	32	19	0,59	140	72	0,51
1706	59	29	0,49	47	20	0,42	32	15	0,47	138	64	0,46
1707	54	25	0,45	48	21	0,43	30	15	0,50	132	61	0,46
1708	54	25	0,45	47	24	0,51	29	18	0,62	130	67	0,51
1709	58	21	0,36	49	27	0,55	30	18	0,60	137	66	0,48

Op te merken valt :

- dat de gemiddelde vruchtbaarheidscoëfficiënt berekend over de periode 1688-1709 (0,48) overeenkomt met deze hierboven in reeks A berekend.
- dat de gemiddelde vruchtbaarheidscoëfficiënt van de verschillende sociale klassen overeenkomt met de elders in deze studie berekende intervallen tussen de opeenvolgende geboorten¹⁷³.

172. Zie voetnoot 169.

173. Zie hierboven blz. 77. Bij de vergelijking moet rekening gehouden worden met wat in voetnoot 170 geformuleerd werd.

	Kl. I	Kl. II	Kl. III
interval	27,6	26,0	23,1
vruchtbaarh.c.	0,45 (= 26,7)	0,47 (= 25,5)	0,53 (= 22,6)

c. - dat de vruchtbaarheidscurve (totaal) parallel verloopt met de vruchtbaarheidscurve reeks A hierboven.

Alhoewel het aantal vruchtbare vrouwen waarop voor de verschillende sociale klassen de vruchtbaarheidscoëfficiënt berekend werd te gering is om een absolute waarde te hechten aan de jaarlijkse schommelingen van genoemde coëfficiënt, vallen toch een paar zaken op. In 1692 en 1709 — jaren van abnormaal hoge graanprijzen — zijn de inzinkingen van de vruchtbaarheidscoëfficiënt bijna uitsluitend bepaald door de spectaculaire vermindering van de vruchtbaarheidscoëfficiënt in de laagste sociale klasse. Ook in 1698, jaar gekenmerkt door een niet onbelangrijke stijging der graanprijzen, is de coëfficiënt in de laagste klasse zeer laag.

De inzinking van de vruchtbaarheidscoëfficiënt in 1701 en 1706-1707 — genoemde jaren worden gekenmerkt door een hoog sterftecijfer — zijn hoofdzakelijk bepaald door een verminderde vruchtbaarheid van de meer goeuden. In beide meer goeude klassen daalt de vruchtbaarheidscoëfficiënt tot meer dan 10 % onder het gemiddelde. In de laagste klasse blijft de coëfficiënt even boven het gemiddelde ¹⁷⁴.

Wij hebben alle redenen om te veronderstellen dat de sterfespits van 1706-07 door de pokken veroorzaakt werd. De pastoor van de St.-Niklaasparochie vermeldt in het sterfregister van zijn parochie in het oogstjaar 1705 ¹⁷⁵ en nog

174. Uit de studie van grafiek blz. 124 blijkt dat voor de totale bevolking de vruchtbaarheidscoëfficiënt reeds in 1699, op het ogenblik dat de sterftecrisis van 1700-01 aangekondigd wordt, begint terug te lopen. Berekenen wij steunend op de gegevens van tabel blz. 125 de gemiddelde vruchtbaarheid voor de verschillende sociale standen over genoemde drie jaren dan bekomen wij:

	I	II	III
	0,46	0,46	0,49
afwijking t.o.v. gemid.	+ 2%	- 2%	- 7,5%
De gemiddelden voor de sterftejaren 1706-1707 zijn:			
	0,48	0,43	0,48
afwijking	+ 6,6%	- 8%	- 9%

175. In genoemd jaar noteren wij een belangrijke stijging van het aantal kindersterften. In Pollinkhove worden de pokken reeds in 1704 gesignaleerd (D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, p. 164). In genoemd jaar noteren wij op het platteland een sterfespits en een inzinking van de conceptiecurve (Ibidem grafiek VIb).

in augustus 1706 bij verschillende sterften als doodsoorzaak «ex variolis». Wij nemen hierbij aan dat het de eerste slachtoffers van de epidemie betreft en dat de pastoor, eenmaal de epidemie algemeen geworden was, het niet meer nodig oordeelde de vermelding aan te brengen. Wij kennen de verhouding tussen het aantal ziektegevallen en het aantal gevallen met dodelijke afloop niet. Wij mogen evenwel gerust aannemen dat het aantal personen door de ziekte aangedast merkkelijk groter was dan het aantal dodelijke gevallen, en waar wij weten dat de pokken spontaan abortus kunnen veroorzaken, ligt het voor de hand de in 1706-1707 vastgestelde daling van de vruchtbaarheidscoëfficiënt aan een stijgend aantal miskramen toe te schrijven ¹⁷⁶.

Wij kennen de aard van de ziekte niet die aan de basis lag van de sterftespits 1699-1701. Er dient evenwel opgemerkt dat ook andere ziekten, zoals pneumonie en typhus ¹⁷⁷ spontaanabortus kunnen veroorzaken en dat het bijgevolg niet uitgesloten is dat de vastgestelde inzinkingen van de vruchtbaarheidscurve ook hier aan een stijgend aantal miskramen moeten toegeschreven worden.

Hierboven wezen wij er op dat tijdens de besproken sterftecrisisjaren de vruchtbaarheidsindex in de laagste klasse rond het gemiddelde bleef schommelen. Dit betekent niet dat de invloed van de ziekte zich niet liet gelden in deze klasse. Hij is alleen niet zo duidelijk af te lezen. Houden wij er rekening mee dat de zeer lage coëfficiënt van 1698 (0,37) in verband staat met de duurte van het graan die alleen in de laagste klasse de vruchtbaarheid schijnt beïn-

176. Men weet dat de pokken gevaarlijk zijn zowel voor moeder als voor kind. De miskramen worden in de parochieregisters niet vermeld. In de registers vonden wij twee gevallen van sterfte van zwangere vrouwen, n.l. 29.11.1705 en 27.1.1706 waarvan het kind uitgesneden werd. In het eerste geval wordt uitdrukkelijk vermeld dat de vrouw «ex variolis» gestorven is.

177. B. Lipschitz, *Spontanabortus bei Akuten Infektionskrankheiten*, Lausanne, 1938, blz. 10-11. Mariceau noteerde reeds in 1670, «qu'une femme en puissance de la vérole avorte souvent d'un fruit corompu» (Cf. D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, p. 118). Dr. Max Simon noemt in de 18de eeuw, «la fièvre typhoïde», «la grande endémie européenne» (P. Goubert, *a.w.*, p. 73, noot 137).

vloed te hebben en vergelijken wij de coëfficiënt 1699-1701 (0,46) alleen met deze van 1702 (0,49) dan wordt de invloed van de sterftecrisis duidelijker. Hetzelfde geldt voor de sterftecrisis 1706-1707. Reeds in 1705, op het ogenblik dat de crisis zich begint af te tekenen en de eerste gevallen van pokken gesignaleerd worden, daalt de vruchtbaarheid in de laagste klasse (0,46 tegenover 0,50 in 1704). De coëfficiënt blijft laag (0,45) tot in 1708 ¹⁷⁸. De zeer lage coëfficiënt van 1709 (0,36) is weer in verband te brengen met de duurte van het graan.

Dat tijdens periodes van ziekte de vruchtbaarheid in alle klassen daalt blijkt trouwens in 1697. In genoemd jaar noteren wij, zonder dat van een sterftecrisis kan gesproken worden, een belangrijke stijging van het aantal sterften volwassenen, de vruchtbaarheidscoëfficiënt daalt in de laagste klasse van 0,55 tot 0,44, in de middengroep van 0,62 tot 0,51, in de hoogste klasse van 0,55 tot 0,44. Alhoewel wij niet tot een dwingende conclusie kunnen komen — voor verschillende belangrijke inzinkingen van de vruchtbaarheidscurve kunnen wij geen verklaring vinden ¹⁷⁹ — menen wij dat bovenstaande berekeningen voldoende aantonen dat sommige ziekten en de graancrisis de vruchtbaarheid remden. Terwijl in periodes van ziekte alle klassen door een daling van de vruchtbaarheidscoëfficiënt (stijging van het aantal miskramen) getroffen worden, werden in periodes van graanschaarste alleen de minst goeden getroffen. De ondervoeding kan bij de vrouwen in deze klasse een secundaire amenorrhoe — een tijdelijk wegblijven van de menstruatiebloedingen — veroorzaakt hebben ¹⁸⁰.

Het onderzoek van de variaties van de vruchtbaarheids-

178. De sterfte in de vruchtbare groep blijft zeer hoog tot in 1708 (zie hierboven blz. 74). In genoemd jaar noteren wij trouwens een spits kindersterften.

179. 1689, 1695, 1703.

180. In de hongerwinter 1944-45 werden in de Nederlandse steden de helft van de Nederlandse vrouwen door een secundaire amenorrhoe getroffen. (zie: P. Goubert, *a.w.*, p. 50). Een andere mogelijke oorzaak kan het gebruik zijn van door moederkoorn vergiftigd graan.

coëfficiënt in de periode 1723-1730 bevestigt bovenstaande gegevens. Steunend op de communicantenlijsten van 1726¹⁸¹ deelden wij de vruchtbare gezinnen van de twee parochies waarvoor de lijsten beschikbaar zijn, in twee klassen in en berekenden wij de vruchtbaarheid van de reeds gevormde paren. Dit gaf volgend resultaat¹⁸²:

oogstj.	I	II	III	IV
1723-24	0,48	0,48	0,48	(0,50)
1724-25	0,41	0,45	0,43	(0,44)
1725-26	0,53	0,56	0,54	(0,53)
1726-27	0,37	0,34	0,35	(0,39)
1727-28	0,53	0,52	0,53	(0,51)
1728-29	0,45	0,49	0,47	(0,47)
1729-30	0,58	0,47	0,53	(0,54)
1730-31	0,53	0,58	0,56	(0,52)

Merken wij eerst en vooral op dat de vruchtbaarheidscurve «alle gevallen» (IV) en deze berekend voor de parochiën St.-Niklaas en St.-Denijs (III) tot 1729 parallel evolueren en dat de inzinkingen in 1724-25, 1726-27 en 1728-29 samenvallen met de inzinkingen van de conceptiecurve. De lichte stijging van de graanprijzen in 1725¹⁸³ oefende geen invloed uit op de vruchtbaarheid.

De spectaculaire inzinking van de conceptiecurve in 1726 valt samen met een belangrijke daling van de vruchtbaarheidscoëfficiënt. Zowel in 1724 als in 1726 noteren wij een niet onbelangrijke stijging van het aantal sterftten volwassenen. De in beide jaren vastgestelde daling van de vruchtbaarheidscurve treft zowel de hogere als de lagere sociale klassen. De inzinking van de conceptiecurve in 1728 valt het jaar voor de sterftespits van 1729-1730. In eerstgenoemd jaar noteren wij bij beide bevolkingsgroepen een daling van de vruchtbaarheid, maar terwijl de vruchtbaar-

181. Hierboven blz. 56.

182. De gegevens betekenen: I vruchtbaarheidscurve lagere klassen, II meer gegoede klassen, III totaal (I, II en III betreffen alleen de parochies St.-Niklaas en St.-Denijs), IV coëfficiënt berekend voor gans de stad en zijn buitenparochies.

183. J. Vermaut, *a.w.*, p. 76.

heid van de meer gegoeden in 1729 verder daalt stijgt ze in de lagere klassen. In 1730 doet zich het omgekeerde voor.

Keren wij nu terug tot de hierboven gestelde vraag : in hoever zijn de vastgestelde inzinkingen van de conceptiecurve het gevolg van de bres die tijdens de sterftecrisis in de vruchtbare groep geslagen wordt en in hoever zijn ze het gevolg van de variaties van de vruchtbaarheidscoëfficiënt ?

Vooraf dient opgemerkt dat tussen 1689 en 1709 de effectief vruchtbare groep jaarlijks met gemiddeld 23,5 % verzwakt ¹⁸⁴. Dit verlies wordt veroorzaakt door de sterfte in de vruchtbare groep, de uitwijking van vruchtbare paren en het fysiologisch onvruchtbaar worden van andere paren. Onze gegevens laten niet toe de sterkte van ieder dezer factoren te bepalen. Het verlies wordt ieder jaar gedeeltelijk, volledig of overgecompenseerd door nieuwe vruchtbare paren (nieuwe huweijken te Veurne afgesloten en ingeweken vruchtbare paren). Het resultaat van het samenspel van al deze winst- en verliesfactoren geeft het accrescijfer van de vruchtbare groep.

In hiernavolgende tabel geven wij in procenten, de jaarlijkse variaties van de conceptiecurve weer en berekenen wij in hoever de variaties het gevolg zijn van de wijziging van de getalsterkte van de vruchtbare groep en in hoever ze het gevolg zijn van de wijziging van de vruchtbaarheidscoëfficiënt ¹⁸⁵.

	I	II	III
1689-1690	+ 11,4	— 8,9	+ 20,3
1690-1691	0	+ 4,7	— 4,7
1691-1692	— 24,8	— 5,1	— 19,7
1692-1693			
1693-1694			
1694-1695			

184. Het jaarlijks percentage varieert tussen 18 en 28 %.

185. De gegevens betekenen: I variaties conceptiecurve, II wijziging getalsterkte van de vruchtbare groep III wijziging vruchtbaarheidscoëfficiënt.

1695-1696	+ 11,3	- 2,7	+ 14,0
1696-1697	- 5,4	+ 3,6	- 9,0
1697-1698	+ 6,3	- 4,4	+ 10,7
1698-1699	- 8,9	- 1,8	- 7,1
1699-1700	- 5,2	- 0,6	- 4,6
1700-1701	- 8,9	- 6,2	- 2,7
1701-1702	+ 22,0	+ 1,5	+ 20,5
1702-1703	- 9,3	- 2,5	- 6,8
1703-1704	+ 3,4	+ 0,7	+ 2,7
1704-1705	- 5,3	- 1,3	- 4,0
1705-1706	- 9,8	- 4,9	- 4,9
1706-1707	+ 0,8	+ 0,8	0
1707-1708	0	- 6,2	+ 6,2
1708-1709	- 1,5	+ 2,3	- 3,8

Uit bovenstaande tabel blijkt voldoende dat tussen 1689 en 1709 de variaties van de conceptiecurve in hoofdzaak bepaald worden door de schommelingen van de vruchtbaarheidscoëfficiënt. Slechts de zeer belangrijke vermindering van het aantal concepties in 1700-1701 en de nauwelijks merkbare vermeerdering in 1706-1707 worden in hoofdzaak door de wijziging van het aantal effectief vruchtbaar vrouwen veroorzaakt. In 1690-1691, 1705-1706 en 1707-1708 is de invloed van beide factoren even groot ¹⁸⁶.

De verhouding geboorten-huwelijken.

In onze studie over het platteland ¹⁸⁷ hebben wij een paar

¹⁸⁶. Berekeningen uitgevoerd over de periode 1674-1678 (oogstjaren) geven volgend resultaat:

oogstjaar	vruchtbare paren	concepties	vruchtbaarheidscoëfficiënt
1674	251	127	0,50
1675	273	141	0,52
1676	276	133	0,48
1677	238	125	0,52
1678	224	111	0,50

Variaties I II III (Betekenis gegevens zie voetnoot 185)

1674-1675	+ 11,0	+ 7,9	+ 3,2
1675-1676	- 5,7	+ 1,4	- 7,1
1676-1677	- 6,0	- 16,3	+ 8,3
1677-1678	- 11,2	- 6,4	- 4,8

De schommelingen van de getalsterkte van de vruchtbare groep spelen in deze periode een belangrijker rol dan in de periode 1689-1709.

¹⁸⁷. D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, pp. 181-185.

bladzijden gewijd aan de betekenis van de wijzigingen in de verhouding geboorten-huwelijken. Wij plaatsten er de stelling van Verbeemen die bedoelde wijzigingen door het spel van in- en uitwijking meende te kunnen verklaren, tegenover de opvatting van Prof. H. Van Werveke die in de verhouding de weerspiegeling zag van de vruchtbaarheidscoëfficiënt. Wij kwamen tot het besluit dat genoemde wijzigingen in hoofdzaak bepaald werden door de sterfte in de levenwekkende groep en niet zoals prof. Van Werveke meent door de variaties van de vruchtbaarheidscoëfficiënt als gevolg van de wijzigingen van de huwelijksleeftijd of zoals Verbeemen het zag door in- en uitwijking. Wij zagen het zo : in periodes van grote sterfte daalde het aantal concepties terwijl, vooral ten gevolge van het stijgend aantal tweede huwelijken, het aantal huwelijken toenam, wat de verhouding geboorten-huwelijken deed dalen. In periodes van geringe sterfte deed zich het omgekeerde verschijnsel voor.

De vergelijking van de curve verhouding geboorten-huwelijken met de overlidenscurve volwassenen toont aan dat ook in de stad, althans tussen 1650 en 1750, de variaties van bedoelde verhouding in hoofdzaak door de evolutie van de sterftecure bepaald worden. De verhouding daalt in periodes van toenemende sterfte, stijgt in periodes van afnemende sterfte. Ook hier ligt de verklaring in het feit dat de evolutie van de sterftecure volwassenen zowel de gang van de conceptiecurve (negatief) als de gang van de huwelijkscurve (positief) bepaalde ¹⁸⁸.

Hierboven ¹⁸⁹ wezen wij er op dat de gang van de conceptiecurve slechts gedeeltelijk door de variaties van de vruchtbaarheidscoëfficiënt bepaald wordt. Dit betekent meteen dat de invloed van laatstgenoemde variaties op de verhouding geboorten-huwelijken eerder gering is en dat de wijzigingen van genoemde verhouding de evolutie van de

188. Hierboven blz. 113 en vlg.

189. Hierboven blz. 130-131.

vruchtbaarheid niet weerspiegelen. Zoals uit onderstaande tabel blijkt kan geen correlatie tussen beide verschijnselen weerhouden worden ¹⁹⁰.

	Verhouding	Vruchtbaarheidscoëfficiënt
1689-1692	3,65	0,53
1695-1699	4,46	0,51
1700-1704	3,60	0,52
1705-1709	2,78	0,51
1723-1726	4,00	0,46
1727-1730	4,15	0,51

De geboortecoëfficiënt.

In onze vroegere studies ¹⁹¹ stelden wij vast dat op het einde van de zeventiende eeuw rekening moet gehouden worden met een stijging zowel van de geboorte- als van de huwelijkscoëfficiënt. Nieuwe berekeningen geven voor Veurne en zijn buitenparochies volgende coëfficiënten ¹⁹²:

	inwoners	geboortec.	huwelijksc.	verh.	geb.-huw.
1688	3127	47,5	13,4		3,54
1693	2700 ¹⁹³	54,0	17,6		3,07

Op het platteland stegen genoemde coëfficiënten in dezelfde spanne tijds respectievelijk van 46,8 tot 51,6 en van 12,2 tot 14,2 ¹⁹⁴. In beide gevallen is de verhouding geboorten-huwelijken lichtjes gedaald en is de stijging van de ge-

190. P. Goubert, *a.w.* pp. 64-65, stelt vast dat tussen de 17e en het einde van de 18e eeuw de verhouding geboorten-huwelijken gedaald is en vraagt zich af of de lagere verhouding op het einde van de 18e eeuw, een verminderde vruchtbaarheid weerspiegelt. «..Les funestes secrets (dont parlait Moheau en 1778) auraient-ils pénétré jusques dans les villages?». Merken wij op dat in Gent de verhouding in de loop van de 18e eeuw lichtjes gestegen is.

191. D. Dalle, *De volkstellingen einde zeventiende eeuw*, p. 19, en *Ibidem*, *Veurne-Ambacht*, pp. 180-181.

192. Aangezien de parochieregisters zowel de geboorten en de huwelijken van de stad als van de buitenparochies vermelden, verhogen wij het bevolkingscijfer van de stad met het inwonerstal van genoemde parochies.

193. Wij kennen alleen het aantal niet-behoeftigen (2289). Wij schatten het aantal behoeftigen op 15 %.

194. D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, p. 180.

boortecoëfficiënt schijnbaar het gevolg van de stijging van de huwelijkscoëfficiënt. De felle stijging van laatstgenoemde coëfficiënt is te verklaren door de bres die tijdens de crisisperiode 1689-1693 in de volwassen bevolgingsklassen geslagen werd — 50 % van de in augustus 1689 onvruchtbare gezinnen en 35 % van de vruchtbare gezinnen werden tussen augustus 1689 en juli 1693 door de dood ontbonden of weggemaaid¹⁹⁵ — en het groot aantal huwelijken dat tijdens en onmiddellijk na de sterftecrisis afgesloten werd, waardoor de sterkere bezetting van de vruchtbare groep ontstond waarop wij hierboven gewezen hebben¹⁹⁶. Het relatief belangrijker worden van de groep effectief vruchtbare vrouwen verklaart het feit dat niettegenstaande de daling van de vruchtbaarheidscoëfficiënt de geortecoëfficiënt tussen beide data steeg¹⁹⁷.

De vaststelling dat de geortecoëfficiënt ten gevolge van de wijzigingen in de relatieve sterkte van de effectief vruchtbare groep aan sterke schommelingen onderhevig is, maakt de berekening van de evolutie van het bevolkingcijfer op basis van de evolutie van de geortecurve tot een gewaagd spel. Hierbij zou o.i. rekening moeten gehouden worden met een daling van de geortecoëfficiënt vanaf het midden van de 18de eeuw als gevolg van de geringere sterfte en de minder sterke bezetting van de effectief vruchtbare groep die er ongetwijfeld uit volgde.

Als werkhypothese stellen wij voor Veurne en zijn buitenparochies volgende coëfficiënten voor :

195. Hierboven blz. 73.

196. Hierboven blz. 72-73.

197. Hierboven berekenden wij enerzijds de sterkte van de groep effectief vruchtbare vrouwen voor 1688 en 1695 (blz. 73) en anderzijds de schommelingen van de vruchtbaarheidscoëfficiënt (blz. 125). Een berekening op basis van deze gegevens geeft: 1688: 8 % x 0,50 = 40,0 % - 1695: 10 % x 0,47 = 47,0 %. Deze coëfficiënten zijn lager dan de hierboven berekende. In laatstgenoemd geval werd als basis voor de berekening het gemiddeld aantal geboorten (7 jaar) genomen en werden de coëfficiënten beïnvloed respectievelijk door het hoog aantal geboorten in de 3 jaren vóór 1688 en in de 2 jaren na 1695.

	geboortec.	inwoners	overlijdensc.
1651-68	45	3.200	60
1669-89	48	3.062	60
1690-06	50	3.100	65
1707-29	48	3.040	57
1730-42	45	2.910	48
1743-63	40	2.725	50
1764-83	40	3.100	38

De overlijdenscoëfficiënten die wij op basis van de bekomen bevolkingscijfers berekenden evolueren parallel met deze berekend voor het platteland¹⁹⁸ maar liggen 30 à 35 % hoger wat trouwens te aanvaarden is. Alhoewel wij geen absolute waarden aan de bekomen cijfers hechten menen wij toch te mogen aanvaarden dat het bevolkingscijfer tussen 1650 en 1725 rond hetzelfde niveau bleef schommelen¹⁹⁹ terwijl het in het tweede kwart van de 18e eeuw terugliep om omstreeks het midden van de eeuw zijn laagste peil te bereiken. Naar het einde van de eeuw toe wordt opnieuw het cijfer van de tweede helft van de 17e eeuw bereikt. Voor de eerste helft van de 17e eeuw menen wij vlak vóór de grote sterftecrisis van 1645-46, het cijfer 4000 te mogen vooropstellen²⁰⁰.

Op te merken valt dat in de stad de bevolkingsvermindering omstreeks het midden van de 18e eeuw belangrijker was dan uit bovenstaande cijfers moge blijken. Houden wij er inderdaad rekening mee dat het bevolkingscijfer van de buitenparochies Veurne Beoosterpoort en Veurne Bewesterpoort in de loop van de 18e eeuw gestegen is²⁰¹ dan bekomen wij voor de stad volgende cijfers²⁰²:

198. D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, p. 190. Aangezien de gegevens over de kindersterften ontbreken verdubbelden wij het aantal overlijdens volwassenen.

199. Herinneren wij er aan dat de laagtepunten van de conceptiecurve in 1669, 1677, 1690 en 1706 op ongeveer hetzelfde niveau liggen.

200. Het gemiddeld aantal geboorten bedroeg in 1643-46 191 eenheden.

201. D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, p. 24, p. 39 en bijlagen I, III en VII.

202. De cijfers voor 1688, 1794 en 1796 steunen op volkstellingen.

	stad	buitenpar.	Totaal
1688	2712	415	3127
1743-63	2115	610	2725
1794	2243	633	2876
1796	2522	641	3163

Besluit

De gegevens die wij in deze studie over de stad Veurne bijeenbrachten bevestigen vroeger gedane vaststellingen en vullen ze in vele gevallen aan.

De studie van de keuze van de huwelijksdatum²⁰³ en van de intervallen tussen huwelijk en eerste geboorte en tussen de opeenvolgende geboorten²⁰⁴ in de verschillende sociale klassen draagt niet alleen bij tot een levendiger voorstelling van onze voorouders maar levert tevens een bijdrage tot een meer sociaal gediferencieerde demografie.

De resultaten van ons onderzoek hebben trouwens een meer dan lokale betekenis. Uit de vergelijking van de Veurnse geboorte- en huwelijkscurven met de curven van andere Vlaamse steden²⁰⁵ blijkt dat de regelmatige en vrij vlugge stijging van het aantal geboorten en huwelijken die in de eerste helft van de 17e eeuw in de Vlaamse steden waargenomen wordt, te Veurne reeds vóór 1650, d.i. merklijk vroeger dan in Gent, Brugge en Mechelen, afgebroken wordt. Eenzelfde afwijking stelden wij vast tussen de geboortecurven van de plattelandse districten Veurne-Ambacht en Nevele (Gent)²⁰⁶. De oorzaken van de vastgestelde

Het cijfer voor 1743-63 bekwamen wij door het hierboven blz. 135 berekend bevolkingscijfer te verminderen met het aantal inwoners van de buitenparochies zoals het opgegeven is in de telling van 1759 (D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, bijlage III). Het in vergelijking met 1796 lage cijfer voor 1794 kan verklaard worden door de vlucht van een deel van de stadsbevolking tijdens de woelige winter 1793-94 (Zie daaromtrent E.H. Vandermeulen, *Historie van den oorloge van 1794 betrekkelijk tot Westvlaanderen*, (S.A. Veurne). Zie ook D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, pp. 40-43.).

203. Hierboven blz. 89-95.

204. Hierboven blz. 75-81.

205. Hierboven blz. 62-65 en 81-83.

206. D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, pp. 192-193.

afwijking dienen gezocht te worden in de verwoestingen en plunderingen waaraan dit grensgebied dat vanaf 1668 tot 1713 bij Frankrijk ingelijfd was, blootstond. Met de normale gang van de economische evolutie hebben ze niets te maken.

Alhoewel te Veurne geen enkele industrie tot ontwikkeling kwam blijkt het stadje even conjunctuurgevoelig geweest te zijn voor de economische crisis van de eerste helft van de 18e eeuw als de grote Vlaamse steden. Ook hier bereikte de geboortecurve omstreeks het midden van de 18e eeuw haar laagste punt. Het bevolkingscijfer van de stad daalde van 2712 eenheden in 1688 tot ongeveer 2100 in het midden van de 18e eeuw²⁰⁷. Evenals te Gent en te Brugge ving de stijging van de geboortecurve in de tweede helft van de 18e eeuw vroeger aan dan te Mechelen en te Antwerpen²⁰⁸.

Ons onderzoek bevestigt wat wij vroeger schreven n.l. dat in het Veurnse, tussen 1650 en 1750, de sterfte in de volwassen leeftijdsklassen (+ 13 jaar) als het regelend element van de demografische ontwikkeling moet beschouwd

207. Hierboven blz. 136.

208. De conceptiecurve bereikte te Veurne haar laagste punt in 1748. Het minimum van 1760 ligt echter op hetzelfde niveau als dit van 1748, zodat pas na 1760 van een werkelijke stijging van de curve kan gesproken worden. Een tijdgenoot, E.H. Guilielmus, Franciscus, Xaverius Vandermeulen (geboren te Haringe, bediende hij gedurende meer dan 25 jaar de kapel van Roesbrugge) plaatst in zijn «Historie van den oorloge van 1794 betrekkelijk Westvlaenderen» (bewaard op het stadsarchief te Veurne) de economische herleving in het begin van de jaren 1760: «Nu gaen wij spreken van de groote weelde die in Westvlaenderen was. Deze is begost van in het begin van de jaeren 1760 en was in haren zenith ofte opperste top wanneer den Franschen oorlog ging beginnen. Met de weelde is gekomen hare doghter de praght die overgroot was in de steden, dorpen ende selve ten plattenlande. De vrouwmenschen waren behangen in het goudt ende diamanten, de mans met twee gouden monters in hunnen sack, en de landslieden en kleenvolk met silvere, tot paters toe van biddende orders waren ervan voorsien. Tot Yper wierden alle Engelsche en Fransche moden terstond gevolgd. Niet alleen de rijke heeren hadden een speelhof of twee rond de stad, maar selfs de borgers en wanneer een het niet en konde dan vervoeghden hun eenige te saemen om te bouwen, voorsagen het van bier en wijn, waer zij hun deden voeren de sondaegen ende heylighdaegen en brasteden tot het sluyten der stadspoorten.»

worden en dat de graancrisis een eerder geringe invloed op de ontwikkeling van de demografische curven uitoefenden²⁰⁹. Tussen 1646 en 1755 volgt de huwelijkscurve met een jaar vertraging het verloop van de sterftecurve volwassenen. De samenhang tussen beide reeksen verschijnselen wordt slechts verstoord in jaren van zware beproeving, graancrisis e.a.. In dezelfde periode stelden wij een negatieve correlatie vast tussen de sterftecurve volwassenen en de conceptiecurve²¹⁰. De vastgestelde negatieve correlatie wordt door twee factoren bepaald: de daling van de vruchtbaarheid in alle klassen van de bevolking tijdens periodes van ziekte²¹¹ en de ontbinding van vruchtbare paren door de dood van een der partners²¹². Uit hetzelfde onderzoek blijkt dat in jaren van abnormaal hoge graanprijzen, de inzinkingen van de vruchtbaarheidscoëfficiënt bijna uitsluitend bepaald worden door een spectaculaire vermindering van de vruchtbaarheidscoëfficiënt in de laagste sociale klasse²¹³. Laatstgenoemde klasse vertegenwoordigt te Veurne ongeveer 40 % van de stedelijke bevolking²¹⁴. In een industriestad mag dit percentage wellicht verdubbeld worden²¹⁵. Dit betekent meteen dat in de grote steden en dit geldt ook voor de armere plattelandse districten, de invloed van de graancrisis op de conceptiecurve veel sterker zal zijn. Het betekent niet dat in laatstbedoelde steden en gewesten, sterfte en ziekte geen invloed zouden uitgeoefend hebben op de gang van de conceptiecurve²¹⁶.

209. Hierboven blz. 117-119.

210. Hierboven blz. 113.

211. Hierboven blz. 121-130.

212. Hierboven blz. 130-131.

213. Hierboven blz. 125-129.

214. Hierboven blz. 60.

215. In Beauvais (P. Goubert, *a.w.*, p. 261) betaalde in 1691, 86 % van de bevolking minder dan 10 pd. belasting (58,7 % minder dan 2 pd.).

216. Cf. P. Goubert, *a.w.*, p. 75. - De diepe depressies van de Gentse en Mechelse geboortecurve in 1653, 1662, 1694, 1710 en 1740-41 (zie H. Van Werveke, *Problemen*, grafiek tegenover blz. 14) zijn ongetwijfeld het gevolg van de graancrisis van 1647-51, 1660-62, 1690-94, 1708-10 en 1738-41. Voor de zeer belangrijke depressie van de geboortecurve te Antwerpen en te Gent in 1721 evenals

Nieuwe gegevens in deze studie verwerkt tonen aan dat onmiddellijk na een zware sterftecrisis, met een sterkere bezetting van de levenwekkende groep moet rekening gehouden worden. Deze sterkere bezetting verklaart de stijging van de geboortecoëfficiënt op het einde van de 17e eeuw waarop wij in onze vroegere studies wezen²¹⁷.

Uit ons onderzoek blijkt ook dat, zoals andere auteurs vaststelden²¹⁸, vanaf omstreeks het midden van de 18e eeuw, een nieuwe, meer gezonde demografische era startte. Het dringend gebed «A peste, fame et bello, libera nos, Domine» van de honderden boetelingen die sinds 1644 jaarlijks door de straten van Veurne trokken scheen eindelijk verhoord.

D. DALLE

voor de niet onbelangrijke depressie van 1668 te Gent en te Mechelen, kan de duurre van het graan niet ingeroepen worden. Alhoewel wij de evolutie van de sterftecurve in genoemde steden niet kennen, mogen wij aanvaarden dat de sterftecrisis die in 1666-67 en 1718-20 verschillende streken van Europa teisterden (Cf. P. Goubert, *a.w.*, p. 75) ook te Gent en te Antwerpen niet onopgemerkt voorbijgingen en kunnen genoemde depressies op rekening van sterfte en ziekte geschoven worden.

217. Hierboven blz. 133-134. - Prof. H. Van Werveke verklaart de geboortespits die hij te Gent o.a. in 1696-97 vaststelt door de stroom van vluchtelingen uit het geteisterde platteland die zich in de oorlogsjaren achter de stadsmuren kwam verschuilen met het gevolg dat heel wat kinderen van plattelandsbewoners in de stad geboren werden. In vergelijking met 1690-93 steeg het aantal geboorten in 1696-97 met 23 %. In Veurne noteerden wij in laatstgenoemd jaar 26 % meer geboorten dan in 1690-93. Noch op het platteland rond Veurne waar het aantal geboorten tussen beide data met 10 % steeg, noch op het platteland rond Gent (Nevele) waar het aantal geboorten in beide perioden op hetzelfde niveau lag, stellen wij in genoemde jaren een daling van het aantal geboorten vast. Deze vaststelling wijst er wellicht op dat bij de interpretatie van de door Prof. H. Van Werveke vastgestelde geboortespitsen ook rekening dient gehouden te worden met een sterkere bezetting van de levenwekkende groep onmiddellijk na een periode van grote sterfte. (Voor de heerlijkheid Nevele, zie P. Deprez, *Het bevolkingscijfer in de heerlijkheid Nevele gedurende de 16e, 17e en 18e eeuwen*, in: *Handelingen der maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., deel XI, 1953, pp. 96-114).

218. R. Mousmier, *La démographie européenne aux XVIIe et XVIIIe siècles*, in: *Problèmes de Population*, Straatsburg, 1951, pp. 149-154); P. Goubert, *a.w.*, pp. 81-82; D. Dalle, *Veurne-Ambacht*, pp. 196-199.